

کتاب رقم

جواد رحمتا

اسکن شد

کتاب قم

جوادرهما

بنام خدای دانای توانا

وقف کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی

مرعشی نجفی قم - ایران

مقدمه

همانطوریکه بحث در مسائل علمی مستلزم شناختن علمی است که ایجاد معلولهای علمی را میکند در مسائل تاریخی و اجتماعی هم شناختن علمی که وضع حاضره را بوجود آورده است درجه اول اهمیت را دارد برای شناختن انسان از لحاظ جسمانی یکدوره تشریح کامل از ساختمان بدن مورد بحث قرار میگیرد و سپس شناختن خصائل و صفات انسانی مستلزم آشنائی با محیط و سوابق تاریخی است بالاخره اوضاع طبیعی و موقعیت جغرافیائی هم تأثیر بسزائی در اخلاق و روحیه انفرادی و اجتماعی دارد بنا براین دانستن سوابق تاریخی و اوضاع طبیعی و جغرافیای محیط زندگی برای افراد یک قوم از واجبات اولیه زندگی است. عبارت دیگر بگوئیم وقتی عده در مسافرت و یا گردش های تفریحی به نقطه میرسند که باید مدتی در آنجا توقف کنند قبل از هر چیز با کتشاف میپردازند تا محل توقف خود را بشناسند. همچنین اگر شخصی خانه ای بخرد و یا اجاره کند قبل از سکونت در مرحله اول تمام عمارت را جستجو و زوایای آنرا بررسی میکند تا آشنائی کامل بمحل سکونت خود داشته باشد و سپس بشناختن همسایه های خود میپردازد بهمین جهت در بر نامه فرهنگ ممالك مترقی پس از شناساندن کامل تاریخ و جغرافیای کشور در درجه دوم تاریخ و جغرافیای کشورهای همسایه را میآموزند حال باید پرسید یکنفر ایرانی صرف نظر از عده قلیلی که مطالعات کافی دارند محل سکونت خود را بطور کامل می شناسند؟ متاسفانه باین سؤال باید جواب منفی داد البته وظیفه دانشمندان و فضلا و پیشروان فرهنگ است که با اقدام بنشریات مفیده رفع این نقیصه را بنمایند و وسایل تربیت جامعه و تهذیب اخلاق و هدایت آنانرا فراهم آورند؛ بر مؤلفین و ناشرین کتاب است که در تالیفات و انتشارات

خود استفاده مادی را در درجه آخر اهمیت بنگردند و بیشتر بتالیف و انتشار کتبی به پردازند که از لحاظ علمی و اجتماعی مفید باشد نه از لحاظ منافع مادی مؤلف و یا ناشر، بهر حال از مقصود دور نشویم بنا بر مراتب بالا از دیران دیرستان حکیم نظامی قم که خوشبختانه همگی از اشخاص فاضل و دانشمند کشورند دعوت شد در تالیف و نشر کتابی که معرف کامل شهرستان قم باشد با اینجانب همکاری نمایند آقای فقیهی رئیس دیرستان و آقای حسین کریمان دبیر ادبیات و آقای علی اکبر شهابلو دبیر طبیعیات دعوت اینجانب را با حسن قبول تلقی فرمودند و حقاً رحمت فراوانی را متحمل و اطلاعات ذقیمتی را برای چاپ و انتشار در اختیار اینجانب گذاشتند در این ضمن اطلاع حاصل شد آقای محمد حسین وفائی رئیس کشاورزی که پشت کار و جدیت ایشان زبان زد خاص و عام است نظریات دقیق و محققانه در اصلاح کشاورزی قم دارند علیهذا تقاضا شد نظریات خود را برای چاپ در این کتاب تهیه فرمایند و اینک واجب است از اینکه دعوت فرهنگیان را قبول فرموده و اطلاعات و نظریات پر ارزش خود را در اختیار اینجانب گذاشته اند تشکر کنم

کتاب حاضر شامل قسمتهای کشاورزی و تاریخی و اوضاع طبیعی و جغرافیای قم میباشد نقشه های جغرافیائی حومه شهرستان قم و شهر قم که بازحاتم فراوان و دقت کامل توسط آقای کریمان تهیه و ترسیم شده زینت بخش این کتاب است

۱۴ اردیبهشت ماه ۱۳۳۸ جواد رهنما

مقدمه

هنگامیکه بشر مدارج ترقی را پیمود و ایام سیاه و تاریک قرون وسطی با آنهمه خرافات سپری گردید و بشر طرفدار اصل و آزادی قلم گردید باین نکته پی بردند و فهمیدند رسیدن بسر منزل مقصود از اهتمام و مساعی یک فرد خارج است و باید آنچه را که درستی آن بآدانش تطبیق میکند ریشه تحقیق آیندگان دانسته و برای سهولت و هدایت و روشنی راه دیگران این گنجینه گرانها را جمع آوری و نام آنرا کتاب بگذارند و متفکرین قوم همین کار را هم کردند و امروز وجود کتابخانه های ذی قیمت بزرگ دنیا که مانند حلقه زنجیری دانش و معرفت و بصیرت گذشتگان را با آیندگان وصل کرده و میکنند یک نمونه بارزی برای اثبات این مدعا میباشد.

اواخر بهمن ۲۷ بود که آقای رهنما رئیس دانشمند و ادب پرور فرهنگ قم که در راه پیشرفت فرهنگ قم زحمتهای کشیده و در تاریخ فرهنگ این شهر علاوه بر پرورش و تعلیم نوباوگان و اصلاحات قابل توجه و اساسی در طرز تربیت و تدریس مدارس این شهر خاطرات بسیار گرانهای دیگری هم از قبیل ساختمانها و تأسیس مدارس نوین و غیره بیاد کار گذاشته و همیشه نسل معاصر و آینده را در مقابل این آثار ادب و فرهنگ به ستایش و احترام قابل توجه و امیدارد بدفتر کارم تلفن و مرابه فرهنگ احضار و مرزده دادند که کارکنان فرهنگ قم مصممند کتاب جامعی در باره قم که معرف تجلیات روح ملی و رشد عقلی و حیات عاطفی و وضع سیاسی و اقتصادی این شهرستان باشد بنام (قم را بشناسید) منتشر سازند.

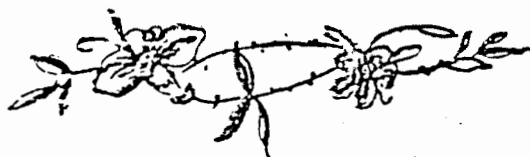
مطالعه فهرست مندرجات کتاب مزبور و جامعیت آن در بادی امر نگارنده را که خود یکی از فرزندان و خادمین این شهرم در انجامش مشکوک ساخت ولی کلمات نافذ که حاکی از تصمیم قطعی نامبرده بود با سوابقی که به پشتکار و جدیت ایشان داشتم مرا بخود آورد و یقین کردم این مشکل بزرگ که باید بکمک مغزهای متفکر و جوانی تهیه گردد بزودی حل و گنجینه گرانهای در اختیار تمام مردم کشور به خصوص همشهریان محترم قرار خواهد گرفت و خدا را شکر که همینطور شد و امروز

می‌بینید جمعی از دبیران فاضل و محقق دانشمند این شهر فقط با نگاه مساعدتهای
معنوی آقای رهنما موفق گردیدند که حیات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی این شهر را
به بهترین وجهی در نظر خواننده مجسم و قم یعنی قم گمنامی که امروز در کشور
عزیز ایران حکم قصه های الف و لیل را داشته و شهر خشک و فقیرش بناحق مینامند آنچنانکه
هست معرفی نمایند

اینک که ما این ستاره تابناک را با کمال درخشندگی در آسمان صاف شهرمان
مشاهده میکنیم قبل از شروع بمنظور اجازه می‌خواهد از طرف عموم مردم این شهر
بویژه جوانان دانشمند و علاقه مندان این موفقیت را به کارکنان فرهنگ قم و
مؤلفین محترم خصوصاً آقای رهنما که مبتکر این ذوق سلیم و بنیان گزار این افتخار
است صمیمانه تبریک گفته و سپاسگزاری کنیم و از خداوند بخواهیم که به تعداد این
جوانان فرهنگ دوست افزوده و همیشه در انجام اینگونه خدمات اجتماعی که تصاریف
ایام و گذشت زمانه هیچوقت در ارکان و عظمت بنای آن خللی وارد نکرده و هرچه
روزگار بر آن بگذرد تابندگی و درخشندگی آن افزون تر میشود موفق و منصور باشند

محمد حسین وفائی

قم بتاریخ فروردین ماه ۱۳۲۸

چند نظر اصلاحی مربوط به کشاورزی

مقدمه - یکی از مواهب طبیعت در قم که باعث آبادی و معموریت آن شده است وضع آب و هوا و موقعیت آن میباشد آب و هوا که در موقعیت کشاورزی هر محل عامل مهم درل موثری را بازی میکند در شهرستان قم از نظر کشاورزی وضعیت ممتازی را به خود گرفته است و استعدادش در پرورش نباتات مختلفه وابسته بهمین تغییرات میباشد و از نظر اختلافات آب و هوایی و وجود ارتفاعات و پست و بلندیا و هم چنین اراضی مسطح و صاف بدو منطقه ییلاقی و قشلاقی کاملاً متمایز تقسیم شده، منطقه قشلاقی که مرکز کاشت و برداشت غلات - نباتات لیفی - دهنی - تجاری صنعتی است عبارتند از دهستانهای مرکزی حصص مزروعی اطراف شهر قم - قنوات - قمرود و مسیله اراضی رودخانه و منطقه ییلاقی آن که مرکز تعلیف و نشو و نما و تربیت گرانیهاترین نژاد گوسفند ایران از نظر پوست و کاشت حبوبات و بقولات - زیره ترباک و مناطق وسیع باغات اشجار مثمره اعم از دانه دار مانند سیب و به - گلابی - و توت هسته دار بادام زرد آلوفندق و غیره و تاکستانهای قابل توجه و توتستان انبوه میباشد و مشتمل است بر بخشهای قهستان و خالجستان که دارای چندین رشته ارتفاعات بوده و در دامنه های ییلاقات مصفای و شنوه و دوسف و جهرود و قاهان واقع گردیده اختلافات درجه هوا در دو منطقه ییلاقی و قشلاقی قم کاملاً متمایز است چنانچه در تابستان گرم در مسیله ممکن نیست از فرط گرما و شدت درجه حرارت هوا حتی خود بومیان چهار ساعت در شبانه روز استراحت و از آسیب بادهای گرم و خطرناک و نیش پشه های زهر آگین کنار با اطلاقیهای دریاچه حوض سلطان در امان باشند در همان تابستان کنار دامنه های سرسبز و خرم قاهان و چشمه سارهای دلکش و سف و شنوه و اراضی و مراتع غرق کدو

لاله های وحشی معطر علی آباد آنچنان نسیم روحنوازی میوزد که مناظر تاریخی، سفید سمرقند و یوآب فارس را به تمسخر میکشد بسیارند مزارعی که در اثر بیلاقی بودن آنقدر محصول غله کربه میشود که مورد مصرف بندکاری همان سال نمیکردد خلاصه این اختلاف آب و هوا و وجود اراضی مسطح وسیله تولید انواع فرا وردها و محصولات کشاورزی گردید که چون در این کتاب محققانه و بطور کامل و تفکیک در عین حال موثق و قابل اعتماد از آن بحث گردیده از نظر اطناب و تکرار و التماس در این باب بطور مختصر از قسمتهائی که بحث کامل نشده و در این

موقع که برنامه هفت ساله در دست اقدام است و شاید بشود روزی که این تذکرات مقرر گردد بفرموده آقای رئیس محترم فرهنگ با سرمایه ناچیز ادب و معرفت مطالبی معروض و امید است که خوانندگان به سستی عبارات ننگریسته و درون را بنگرند و حال را البته چون این گفتار صرفاً مطالعات شخصی است و تصور نمیرود که حتی المقدور خالی از اشتباه باشد البته با وسائلی که در اختیار دارند با اظهار انتقادات بنده را مستحضر و ممنون سازند

قسمت یکم دامپروری

بین تمام صنایع ظریفه روستائی از قبیل تربیت زنبور عسل - پرورش کرم ابریشم - تربیت طیور و مرغهای خانگی و غیره فقط صنعت دامپروری قابل توجه است و در آن وجود مراتع تابستانه و زمستانه تربیت گوسفند رونق بسزائی داشته و فعلا سه نوع نژاد در قم از نظر پوست - از نظر پشم - از نظر گوشت و لبنیات تربیت میشود

۱- از نظر پوست:

آنچه را که از آمار صادراتی پوست بره استنباط میشود پوست بره قم از حیث کمیت و کیفیت پس از پوستهای خراسان و فارس ممتازترین انواع پوست ایران است و بعلاصلاهی که در این چند ساله در جنس قوچها و تبدیل آن از سیاه به کبود طبق

باب اروپا و امریکا بعمل آمده هر روز میدان تقاضا بر بازار عرضه افزون میشود و این قوس صعودی در بهار سال ۱۳۲۷ هر عدد پوست به هشتصد ریال متوسط دست یکم رسید احشامی که در قم از این نظر تربیت میشود معروف به نژاد (زند) است

تاریخ نژاد زند در قم تاریخچه خیلی قدیم نداشته و بسیار روشن است و منتسب به خاندان طایفه زندیه در قم میباشد میگویند ایامی که فرزندان شهریار عادل و تاجدار رعیت پرور ایران کریم خان زند را بعلل سیاسی سلطان وقت بقم کوچاند این مهاجرین با خود ضمن خدم و حشم فراوان تعداد زیادی گوسفند بقم آوردند و چون فعلا هم این دودمان کهن و نجیب ایران عموماً ازار باب تاریعت همه بتریت این نژاد مشغولند به زند موسوم و کم کم نام علمی پیدا کرده و مرییان مختلفه هم اعم از بومی و غیر بومی آنرا زندی گفته اند

در هر صورت آنچه را که مسلم است این وجه تسمیه و عنوان محلی چندان برخلاف واقع و حقیقت نیست زیرا پوستهای قم و فارس علاوه بر اینکه یک بازار در اروپا دارد اصولاً صادر کنندگان پوستهای فارس اغلب مشتریان پوست بره های قم میباشد و بدین سبب هم میتوان تأیید کرد که ریشه نژاد پوست معروف بزند در قم و فارس یکی است

مرکز تربیت و نشو و نماي این نژاد فعلاً خلیجستان است و بتدریج نیز اهالی شهر قم و قنوات نیز به تربیت آن همت گماشته اند و در هر سال بتعداد قابل توجهی تربیت و تکثیر میشود

مراعات خلیجستان که مقر تعلیفگاه و مرکز تربیت است خود بدو منطقه ییلاقی و قشلاقی تقسیم که هر کدام بنوبه در تربیت و تکثیر گوسفند گرانهای زند عامل مؤثر هستند

مراعات ییلاقی خلیج

سطح این مراعات از حیث طول بالغ بر ۱۸ کیلو متر و عرضاً تا ۹ کیلو متر میرسد و در هر محل بنام مخصوص آن محل نامیده میشود مراعات ییلاقی اطراف راهجرد که

در جلگه کاملاً مسطحی درین رشته جبال راهجرد و خستک و آت دره واقع شده بنام مراتع سرخاب و صالح آباد و کوشکک موسوم است این مراتع دارای گیاههای مختلفه (نام علمی نباتات و اقسام حشرات و کتوپترها تقریباً بطور تفصیل در کتابی علیحده تحت عنوان مطالعات سه ساله منتشر خواهد شد) برای تغذیه دامان بوده و نباتات آن هم تا اندازه ای بیش رس و معروف است که مرتع سرخاب پیش بهار است احشامی که در زمستان در مراتع طرلاب و قرقر و همواره - چاله هفته بسر برده اند بمحس اینکه هوا مساعد و آفتاب اوائل فروردین از رنگ پریدگی خارج و صولات بهاری بخود گرفت بمراتع سرخاب هجرت میکنند تا از انواع گیاههای وحشی و معطر و آب و هوای بیلاقی و خنک آن مستفید و بهره مند گردند و در قسم همیشه قیمت بره هائی که بهار سرخاب را دیده اند بامبلغ قابل توجهی بیش از سایر بره ها بفروش میرود

مراتع فوق از ربابی بوده و متعلق است بآقایان و فائمی که هر ساله مبلغی حدود حداقل یکصد و پنجاه هزار ریال بنام حق انتعلیف بهاره و تابستانه از هر گوسفندی ده ریال دریافت مینمایند

آب مشروب جهت شرب احشام و سیله آب چاه تامین میگردد بین نباتاتی که در این مرتع میروید علفی است بنام سریش که از کوبیدن ریشه آن سریش بدست میآید و این نوع خود یکی از عوائد مستقیم مرتع سرخاب است

ریواس و کنکر رشته های واقع در این مرتع مخصوصاً نوع خاکی آن معروفیت خاصی داشته و در بازار قم هر سه کیلو هفت ریال بجد و فور بفروش میرسد و اینهم خود یکنوع بهره برداری سودمندی است

سایر مراتع بیلاقی خاجستان عموماً کوهستانی و بنام یکه باغ - نایه - کندرود دگوله - قاهان نامیده میشود در این مراتع چشمه سارهای زیاد دامنه های سبز و مصفا بسیار دیده میشود و بعضی دامنه ها خالک نرمی داشته که بنام (نرمانی) و برخی در اثر وجود سنگریزه آنرا (زیرانی) نامند

مرتع اخیر برخلاف مرتع سرخاب که مرکز و مقر تربیت بهاره و تابستانه است فقط در این مراتع ایام تابستان طوائف مختلفه کوچ کرده در کنار چشمه سارهای

گوارای آن به بهره برداری از احشام و ساختن لبنیات میپردازند
در داخل مراتع دهستان معروف قاهان و دستجرد واقع گردیده که بواسطه
وجود دو رودخانه محلی حدود ۶۵ هکتار باغات و موستانها و توستانها بوجود آمده
و هر سال نیز به سطح باغها بویژه تاکستانها افزوده میگردد

یکی از مزایای طبیعی و قابل توجه و دقت در این مراتع بیشه های مصنوعی
است که در سه نقطه قاهان - دستجرد - سنجگان هر يك حدود ۵ کیلو متر اشجار
مختلفه در اطراف رودخانه های كوچك روئیده و امروز بسیار کم و حکم جنگل
مصنوعی را پیدا کرده است و محل مناسبی جهت استراحت احشام پس از تعلیف میباشد.
این مراتع بعکس مرتع سرخاب و طرلاب خورده مالک است و حق التعلیف
بسیار کم و صاحبان احشام از بسیاری قیود از قبیل هدیه ها و سایر امور فارغ البالترند
عوائد این مراتع - چون بر حسب اقتضای گفتار و اهمیت موضوع نامی از
مراتع بیلاقی برده شد مناسب است که ذکرى از مهمترین فراورده های کشاورزی
(کتیرا) که در ارقام صادراتی مرتبه مهمی را حائز است و اگر بدین منوال
پیش برود و دولت در صدد اصلاح این مراتع بر نیاید و کار را بامید مالکین و مردم که
تصور میکنند و عادت هم کرده اند هر عمل اصلاحی را دولت موظف است با هزینه های
سنگین انجام و فقط آقایان مالکین شريك منافع باشند و اگذار دبری نخواهد بایند
که اصولاً رقم کتیرا از ارقام عوائد مراتع خلع حذف گردد

در کلیه مناطق کوهستانی بویژه مناطق یکه باغ و رزبند و ارتفاعات هم جوار آن
بوته گون وجود دارد و اگر توجهی به ازدیاد بوته آب شده و از زایل آن سریعاً
جلو گیری کرد بیشك ارقام قابل توجهی از آن عائد خواهد شد

وای فعلاً روی اصل مالکیت های بزرگ و روی عدم رسیدگی و تلافی حصول کفای
تولید نمیشود و در سال ۱۳۲۶ بیش از پنج تن کتیرا بدست نیامده است انواع بوته -
های مولد کتیرا را در رقم بنام گون خوانند و آن بر سه نوع است.
شاه گون - خوش گون - بد بوته گون

۱- شاه گون دارای بوته های نسبتاً بزرگی است خاردار که در کوههای آت دره

و باغك كاملا ميرويد و در ارتفاعات كاسور - اسفيد - هندس نيز بسيار است زير اين -
بوته ها در زمستان مركز نشو و نماي سن است و از اين رقم كثيرا بطريق معمولي
گون زنهای ملایری بآبریدن گون از كف و خارج کردن پنج سانتيمتر خاك از ریشه
ابتدای ساقه را خراش داده و روز بعد كثيرا از محل خراش ساقه شفاف و صاف خارج
میشود و ریشه این گون بمصرف تغذیه شتر و گاو هم میرسد

۲- خوش گون - بوته های این نوع گون فاقد خار است و بعلاوه رنگ گل این نبات
قرمز رنگ و متمایل بارغوانی است فرقی که بانوع شاه گون دارد این است که كثيرا
استخراجی از نوع اول زیادتیر از ساقه خارج میشود بطوری که محصول كثيرا ده بوته
از نوع اول معادل سی بوته از نوع اخیر است

۳- بد بوته گون این رقم گون علاوه بر اینکه دارای كثيرا است مزیت قابل توجیهی
بدون نوع دیگر گون ذکر شده دارد و آن این است که برک و گل و ساقه این گون فوق
العاده معطر و این طعم و عطر بقدری واضح و آشکار است که میتوان از فراورده های
حیوانی ماست و پنیر و کره پی به عطر گون تغذیه شده برده مخصوصاً پنیر و کره سنجگان
بخوبی طعم عطر نباتی از آن حس میشود این مزیت موجب گردیده که در بهار و تابستان
روستائیان محلی باتیشه و داس بوته ها را جمع آوری و یکجا برای تغذیه حیوانات
در زمستان نگاهداری میکنند و یقین است با ادامه این عمل اصولاً طولی نخواهد پائید
که این نوع گون بکلی از بین برود

علل تهدید و خطر نیستی

بطوریکه اشاره شد روی عدم مراقبت مالکین بتدریج بوته های گون که از آن
کثیرا استخراج میشود هر سال روبه نیستی رفته رفته و تنوع نژادی خود را می بیند زیرا
اولاً آقایان مالکین هر دوالی سه سال مراتع خود را یکجا و بطور درست
بگون زنهای ملایری و همدانی بدون آنکه قید و شرطی کرده یا نظارت در طرز
استخراج نمایند با چاره و اگذار میکنند گون زنهای هم که چیز جلب منفعت نظری
ندارند هر چه بوته گون وجود دارد بدون توجه به خوردی و درشتی بوته تمام ساقه
را از كف خاك قطع و بعد برای استخراج كثيرا از انتهای ساقه حدود ۵الی ده سانتيمتر

خاك اطراف ریشه را خارج و ساقه را تیغ میزنند این عمل که برداشتن خاك از پای ریشه و بریدن ساقه و برگ و گل خود گون باشد در اثر تابش مستقیم اشعه آفتاب بر ریشه های از خاك خارج گردیده موجب خشك گردیدن و از بین رفتن ۳۰ روزه های گون در هر نوبت بهره برداری میباشد

ثانیاً - در خلیجستان رسم چنین است که ریشه گون را در زمستان و اوائل بهار به شتر و گاو بدهند و بعلت طعم و مزه و شیرینی کثیرا گاو بخوبی و با کمال میل آنرا میخورد و لذا شتردارها و روستائیان صاحب گاو در فصل زمستان که کاه و یونجه کم میشود و خودشان نیز کار کشاورزی ندارند بی انصافانه هر چه گون در صحرا به بینند از ریشه خارج و نسل گون را با این عمل خود قطع مینمایند و عجب این که صاحبان این مراتع وسیع از این عمل شوم اطلاع نداشته و اگر هم مستحضر شوند روی بی اطلاعی فقط در يك تماشاچی غافل را بازی میکنند و اینجانب شخصاً در زمستان سال ۱۳۲۸ شاهد بودم که هشتاد درصد مصرف تغذیه گاوان کار در ماههای بهمن و اسفند بعلت گرانی کاه و کم یابی آن و نبودن گاودانه و نواله ریشه گون بود که هر روز کشاورزان از بیابا نها كننده و بمصرف فوق میرسانند

ثالثاً - علاوه بر استفاده از ریشه گون برای تغذیه گاوان و اشتران کاری و باربر بطوریکه در بد بوته گون خوانندیم خود ساقه و برگ بد بوته گون در اثر طعم و مزه و خوش خوراکی که در تابستان مصرف میشود اصلاً در تابستان و بهار که آذوقه زمستان گوسفندان تهیه میشود این بوته گون نیز جزء آذوقه بادقت از بیابا نها يك جا جمع میشود البته واضح است اگر این روش ادامه یابد دیری نخواهد پاید که رقم بد بوته گون نیز از ارقام گون خلیج حذف گردد حال خواننده عزیز هر که هستی و در هر مقامی که میباشد در ست بعلل زوال بوته های مولد کثیرا که گفته شد دقت فرما و ملاحظه کن که اگر این خطر برای کوه دماوند هم باشد بزودی از بین خواهد رفت چه رسد به بوته های گونی که بهیچوجه در مقام تکثیر آن بر نمی آیند

(اصلاحات اساسی)

در حله نخست باید دولت مالکین را ملتزم سازد که از اجازه دادن مراتع

برای استخراج کثیرا خودداری نمایند مگر آنکه مستاجرین خود را بآباداره کشاورزی محل معرفی و پروانه لازم را دریافت دارند و اداره کشاورزی نیز موظف باشد که مراتع را منطقه بندی کرده و هر منطقه را جداگانه در سال اجازه دهد و با کمال دقت مراقبت نماید که گوسفندان و بزها از بوته های کوچک استفاده نکرده و پس از استخراج کثیرا مجدداً خاکپایی که از بای بوته های گوسفندان خارج کرده بحال اولیه برگردانند که بوته ها از رشد و نمو بازمانده و تباه نشوند و حتی المقدور مالکین را موظف سازند که در ازدیاد بوته های گوسفندان کوشا باشند و الا از استفاده محروم گردند و در

حله دوم با کاشت نباتات قابل استفاده و ازدیاد آن طبق دستور اداره کشاورزی مراتع را اصلاح و علفهای لازم را بذریاشی و نوع نباتات مفید جهت تغذیه را زیاد و بدین ترتیب هم از تهدید يك كالای خوش قیمت صادراتی جلوگیری و هم مراتع را اصلاح و به تکثیر دامان مستقیم و غیر مستقیم کمک نمایند

مراتع قشلاقی (زمستانه)

مراتع قشلاقی خلیج ارسه کیلو متری شهر قم دوسمت رودخانه اناربار درجهت محور جاده های اصلی اصفهان و اراک شروع و در مابین و سر فچگان پایان میابد طول این مراتع متوسط حدود ۴۵ کیلومتر و عرض آن از ۹ کیلومتر تجاوز است و در نقاط مختلفه بنام های چاله هفته - تکیه طرلاب - کاسور - عباس آباد - کاروانسرا سنک موسوم و سرآمد کیمه این مراتع مراع قشلاقی طرلاب و عباس آباد است

از نیمه دوم فروردین که احشام زندی از مراتع طرلاب و قشلاقی هجرت میکنند از این تاریخ تا اوایل آبان ماه دیگر گوسفندی در مراتع زمستانه چراغ نخواهد کرد و از طرف مالکین هم مامورین مخصوص و رزیده گمارده میشود که حتی از عبور احشام هم جلوگیری گردد بدین لحاظ تا آخر مهر ماه نباتات بهاری و تابستانه گماره روئیده و دست نزده باقی و چراگاه قابل توجه و مساعدی را تشکیل میدهد

وضع طبیعی و جغرافیائی این مراتع طوری است که دامنه های آن در زمستان در معرض تابش مستقیم اشعه آفتاب قرار گرفته و از ورزش باد و نسیم های سوزان زمستان هم در خال تبه ها مصون بوده و بدین لحاظ کمتر بر فکیر و در نتیجه گوسفندان اغل بند و آذوقه

دستی خور نمیگردد و این خود یکی از محسنات و مزایای ممتازه مراتع طرلاب است که در زمستان هیچوقت گوسفندان بیش از پنج روزه توالی آذوقه دستی خور نمیشوند و حتی در زمستان سال ۱۳۲۷ که بحرانی ترین و مشککترین سالهای زمستانی در سنوات اخیر بوده احشام مستقر در مراتع طرلاب بیش از ۹ روز آغل خواب نگردیدند

این مزایای طبیعی و وجود علفهای فراوان سبب شهرت و معروفیت مراتع زمستانی قم گردیده بطوری که از مهرماه بتدریج حدود ۱۰۰ گله (هر گله از ۷۰۰ تا ۵۰۰ عدد) از اراک - تفرش - وفس - آشتیان - فراهان بدان سمت هجرت میکنند و تا پایان سال و زایمانهای طبیعی خود مشغول تعلیف میگردند

حق التعلیف در این مراتع فوق العاده گران هر گوسفندی که در پائیز بسمت این مراتع میرود حداکثر دانه ۱۴ ریال باید حق المرتع (بقول محلیها باج) بپردازد اعم از آنکه پنج روز تعلیف کند یا پنج ماه آخر سال را طرز جمع آوری بهاء علف چرکه رقم مهم و یکی از اقلام درشت و سرمایه جارید بلا خرج و مزاحم مالکین است بسیار مرتب میباشد صاحب حشم باید قبل از اینده مالک در رقم مراجعه و باتعین میزان احشام خورد و درشت (میش و بره) تقاضای علف چرکند سپس نماینده تقاضا را بانیمی از حق علف چر دریافت و روی نقشه منطقه چر را را معلوم و پروانه صادر مینماید بعد صاحب پروانه مستقیم به منطقه خود مراجعه و به مستحفظ محل معرفی میشود مستحفظ نیز با دقت احشام را شماره و گزارش میدهد پس از آنکه محل معلوم و چادر آغل بسته شد و احشام بچرا مشغول گردیدند یک سر بازرس بمحل اعزام و مجدداً احشام را شماره و بقیه حق المرتع را دریافت میکند:

قابل توجه

برای نگارنده کمال تأسف است که اظهار دارم در این اراضی و املاک وسیع و مرغوب املاک که خاک آن در اثر چرا و گردش و توقف صد ها هزار گوسفند در طول سالهای متمادی تبدیل باراضی هو موسی و کود گردیده و برای استفاده کشاورزی و ضعیف مساعد و بخصوصی را دارد در اثر استفاده های سرشار حق التعلیف بدون زحمت امروز چند رشته قنوات مخروبه مسلوب المنفعه که جمع آب کایه بیش از ۱۲ سنک

(هرسنگ ده لیتر در ثانیه) نموده در آن جریان داشته و از حفر قنوات و چاههای عمیق استفاده نکرده و منفعت را در سایه لم یزرعی و بائری جستجو نمایند
این اراضی وسیع که در کنار رودخانه قم واقع و طبق مطالعات آقایان دکتر دهقان و مهندس مستوفی کارشناسان زمین شناس و گزارش تقدیمی به پیشگاه مبارک اعلیحضرت همایون شاهنشاهی تنها دشتی است که در اعماق اراضی قم آب جاری دارد و از حیث آبهای تحت الارضی ذخائری تأمین دارد (گزارش شماره بنگاه مسقتل آبیاری) و اگر روزی صاحبان آن چند سالی عوائد چراگاه را بمصرف حفر قنوات برسانند بزودی از این اراضی حاصلخیز و مستعد منافع سرشاری به خودشان عاید و کار برای برزگران تهیه و از سیل مهاجرت کشاورزان قم باطراف تهران جلوگیری خواهد شد

اما متأسفانه کجا؟ و کی؟ و چه وقت؟

اصلاح نژاد نرند

کوسفندی زندگی محتاج با اصلاحات اساسی عمیق است که حتماً باید از طرف دولت بطور نمونه انجام یابد تا بعداً صاحبان احشام بتوانند دنباله اصلاحات و عملیات اصلاحی دولت را گرفته و در تکثیر این نژاد اقدام نمایند اقدامات فوری و قراری بدین شرح است

الف - مبارزه جدی با امراض بومی - امراض دامی که در خاجستان و مراتع بیلاقی و قشلاقی آن وجود دارند عبارتند از سیاه زخم - پرویلاسموز - آبله که هر کدام بنوبه خود تلفات سنگینی به احشام وارد میسازد گرچه دولت در این زمینه قصوری ننموده و اداره دامپزشکی شهرستان مجهز به انواع مایه های ضد امراض بوده و کارمندان با سابقه اش همه وقت حاضر برای انجام وظیفه میباشند مع الاسف آنطوری که باید عمل تلقیح مورد استقبال نبوده و باز خود به شخصه شاهد بودم سه گله از کوسفندان ذیقیمت زندگی در تابستان ۲۷ در مراتع رزبند بشدت سیاه زخم مبتلا در حالی که هامورین دامپزشکی چند روز قبل از همین محل عبور و صاحبان احشام مبتلای

بسیاه زخم قبل از ابتلا حاضر به تلقیح نشده بودند در نتیجه تلفات سنگینی وارد ساخت. در این هنگام باهالی قریه تاج خاتون مجاور منطقه مرض توصیه کردم تا قبل از ابتلا و سرایت بداهه پزشکی مراجعه و از بروز و سرایت مرض جلوگیری کند باز هم اقدامی نشد فقط قریه محمد بیك احشام خود را واکسینه کردند طولی نپائید سرایت مرض به تاج خاتون رسید و احشام شروع بتلف شدن نمودند و صاحبان اغنام ضمن تأسف بر زوال سرمایه خود دست توسل بدامن آقای بردل دعا نویس زده و با گرفتن مهر سیاه زخم و گذاشتن در آب جاری بمعالجه پرداخته بودند در حالی که يك میش هم از گوسفندان قریه محمد بيك تلف نگردید و عملاً فایده مبارزه با سیاه زخم را دیدند حال نمیدانم این تجربه گرانها درس عبرتی بود یا خیر؟

آیا من بعد گوسفندان خود را مجاناً و رایگان تلقیح میکنند و یا آنکه باز از مهر سیاه دعا نویس و رمال استفاده خواهند کرد غیر؟ از سیاه زخم مرض آبله تقریباً مرض بومی خلج کُردیده این مرض مانند سال جاری ۶۰. نسل گوسفند را تهدید کرد فقط جای خوشوقتی این است که صاحبان احشام زیاد مانند برادران طلائی و ودانا و غیره بفوائد تلقیح برضد آبله پی برده و همه ساله عمل تلقیح را تجدید و سر مشقی برای سایر دام داران شده اند

اینجا بردوات فرض است که مقررات تلقیح اجباری را بمورد عمل گذاشته و ضمانت اجرایی هم برای مامورین خود فراهم سازد و یقین است پس از دو سال که مالداران فوائد تلقیح را دیدند بزودی عمل تلقیح اجباری بدست خود مردم عملی خواهد شد

ب- مبارزه با تنقل گشی (بره گشی)

یکی از کارهای زشت بلکه جنایت کار برخی از صاحبان احشام طماع و مال پرست کشتن میشهای باردار و در روز قبل از زائیدن است این عمل وحشیانه که جز جنایت بدان نامی نمیتوان نهاد در قم روز بروز توسعه مییابد و این توسعه بدون شك و شبهه سالی ۲۰ احشام زندی را نابود میکند

برای آنکه خواننده محترم بخوبی از این طرز عمل وحشیانه و سنگین مستحضر

شود و بر کسانی که اینطور بی رحمانه تا مرق دست خود را برای استفاده بخون این حیوانات آلوده میکنند مطلع شوند بطور اجمال طرز تهیه قتل را میگوئیم

قتل بفتح تاوقف و سکون لام عبارت است از بره ناری که دوروز قبل از زایمان طبیعی شکم میش زنده را باره و از رحم خارج و قبل از جان دادن میش بره گرم سر بریده شود هر قدر که عمل پاره کردن شکم میش و خارج نشدن خون و گرمی بره سر بریده باشد پوست قتل مرغوبتر است در هر صورت معمولاً مالداران روزاول آب آنرا فصل قوچ انداز یا هنگام باروری نامند چه میشی که در اول آب آن بارور گردد بطور طبیعی

اول فروردین خواهد زائید و بعد پس از زائیدن اگر پوست بره خوب بود دوروز هم شیر ماد را خورده سپس او را میکشند این عمل اگر معایبی دارد در مقابل فوایدیشمار می آید هم دارد ولی چوبداران و قصابان طماع پول پرست از قتل کشی دو استفاده میبرند یکی آنکه میش را وقتی بارور میسازند که در فصل زمستان که گوشت کم و بهاء آن بیش از سایر فصول است گوشت میشهای شکم دریده را با بهاء خوب بفروش برسانند و ثانیاً آنکه از پوست قتل که خریدار بهتری دارد استفاده کنند و بهمین منظور میشها را در مرداد یا شهریور بارور میکنند تا در بهمن و دی آنرا کشته و قتل نمایند

این عمل و حشیانه را باید متخصصین فن انجام دهند چه وقت کشتن میش را از تماس دست با رحم میش بدانند و بعد مانند قصابهای کلیمی ضمن آنکه با چاقوی تیز با يك ضرب سر گوسفند بریده میشود باید آنقدر متخصص باشند قبل از آنکه خون از گلوی حیوان جاری شود شکم گوسفند دریده و بره از زهدان گرم خارج و پوست نرمی خود را دارا باشد ادامه این عمل سبانه که کشتن میش باردار اعم از پیر یا جوان است باعث رواج گوشتهای ماده در زمستان میباشد

برای جلوگیری از این کار دولت باید مقررات بسیار سختی را برقرار سازد صحیح است که تصویب نامه های صادره کشتن میشهای باردار را اعم از زندی و غیر زندی منع کرده است ولی این مقررات فقط تا اندازه ای اگر مامورین وظیفه شناس و با رحمی وجود داشته باشد در حدود مسلخ های دولتی قابل اجرا است و کسانی که فصل زمستان بره های قتل را دیده اند خوب میدانند که متوسط روزی یکصد تفرقه که در خانه های شهر و

دهات اطراف بخصوص حاجی آباد لکها و سرفجگان و طایقان تهیه میشود برای فروش
به بازار قم عرضه میگردد

ج - (ایستگاه دامپروری)

برای بهبودی و اصلاح نژاد زند در وهله اول باید يك ایستگاه دامپروری کامل
در مرکز تربیت این نژاد دائر ساخت و با اصلاح قوچهای فعلی و استفاده از قوچهای
قره گل و بخارائی وضع پوست را بهتر ساخت گرچه قوچهای فعلی بومی تا اندازه ای
شایسته و گران قیمت است ولی آنطوریکه باید در انتخاب بره آن دقت نمیشود و
بسیار دیده میشود که در يك گله زندی هم قوچ سیاه وجود دارد و هم کبود در صورتیکه
این اختلاط خود مسبب پست شدن نژاد است اگر ایستگاه دامپروری احداث گردد
مامورین ایستگاه علاوه بر تولید مثل وسیله تلقیح و آبستنی مصنوعی که در ایران نتایج
بسیار خوبی داده اصولاً از اختلاط قوچهای قره گل با میشهای زندی تولید نژادی میگردند
که بمراتب پوست بره زیبنده تر و شایسته تر از پوست فعلی در بازار روسیه و اروپا بود
این مامورین چون در مرکز تربیت هستند اصولاً در اطراف امراض مطالعاتی
کرده و از سرایت و انتشار جلوگیری و بمحض بروز حادثه مرض را در ثانویت
خود خاموش خواهند نمود

در پایان این بحث رجاء و ائق داریم که در برنامه هفت ساله اصلاح نژاد و تعمیم
و تکثیر گوسفندهای زند مورد توجه قرار گرفته و این سرمایه بزرگ کشاورزان و
دامپروران قم تقویت و توسعه یابد

۲- تربیت نژاد از نظر پیشم

در ایران تقریباً دو نژاد ممتاز وجود دارد که بشم آن در صنعت نساجی خریدار
فراوان داشته و نام آنها در عداد نژادهای معروف بین المللی ثبت شده و معروفیت
جهانی دارد اول نژاد سفید مسیله دوم ماکو

طبق آزمایشهایی که متخصصین فرنگی و ایرانی فن از زمان وزارت مرحوم صحاص
الملك بیات پدرفلاحت جدید ایران بعد در دانشکده کشاورزی و بنگاه دامپروری
حیدرآباد بعمل آورده اند چنین نتیجه گرفته شده که از اختلاط قوچهای مریئوس با

میشهای کلکو تناجی بدست خواهد آمد که علاوه بر مزایای بومی شدن پشم آن حتی از گوسفند های پشمی استرالیا نیز بهتر و مرغوبتر خواهد شد پشم گوسفند کلکو سفید یکدست دارای تارها و الیاف بسیار نازک که هنگام دوک شدن بیننده تصور میکند که الیاف ابریشم است این نژاد حداقل دو کیلو با وضع فعلی پشم میدهد در صورتیکه پشم نژاد زند از نیم کیلو ۷۵۰ گرم متجاوز نیست و بهاء هر سه کیلو پشم کلکو لا اقل سه برابر پشم سایر نژادها است آنهم با خریداران بیشتر

بره های نژاد کلکو اغلب در سال اول تولد بارور میگردد و یکساله صاحب

ولد میشود نژاد کلکو از حیث علوفه قانع و در زمستان بردبارتر است این نژاد در هر موقع و هر آب و هوا بخوبی تعلیف و اگر بواسطه طول مدت زمستان لاغر و کم بنیه گردد بمحض فرا رسیدن بهار و تغذیه علف سبز فوری رفع نقاهت خواهد کرد در صورتیکه در گوسفند زندی بزودی میسر و امکان پذیر نیست گوسفند کلکو چون در منطقه سخت نشو و نما یافته مقاومتش با امراض زیادتر است و آمار تلفاتش بمراتب کمتر از نوع زندی است گوسفندان کلکو در صورت ابتلاء اغلب مرض کپلکی هستند

مرکز تربیت این نژاد مظفر آباد مسینه و دهستان معروف بچنگل است که اهالی بومی آنرا جنگلات گویند زمستان مسیله زمستان معتدلی است کمتر یخ بندان شده و برف ریزش مینماید و هوای آنهم حدود ۷ درجه حداکثر باقم فرق دارد مراتع مسیله که اغلب از بوته های نی و بوته های گز جنگلی مستور است بعلت گرمی هوا و مساعد بودن آن جهت رشد و نمو نباتات بسیار دیر خزان و تا اندازه پیش بهار است و حتی در تمام طول زمستان در خلال بوته های کهن گز و سایر نباتات کویری و بوته معروف به شور آشتیان که از آن قلیاب میگیرند و در صنعت مورد استفاده واقع میشود همیشه علفهای نورسته و سبز وجود دارد که بهترین و مناسبترین علوفه در زمستان برای دامها میباشد

وسعت منطقه مرتعی مسیله بسیار زیاد است دامنه این مرتع از کوه سفید قمرود شروع و بمراتع ایلخی قرق سیف و رامین خانمه هیابند در این مرتع علاوه بر گوسفند حدود پنجهزار شتر باولدهای خود اعم از شترهای دولتی و غیر دولتی چرامیکنند و

محل مساعدی برای تعلیف مادبان و گاو میباشد که اگر روزی تربیت اسب و گاو بمعنی و مفهوم تربیت بخوانند عملی کنند مراتع مسیله موقعیت قابل توجیهی خواهد داشت غیر از احشام کلکو کوسفندهای درهم و پرواری چوبدارها و قصابان قمی و کشاورزان دهستان قنات نیز در طول مدت زمستان از مراتع مسیله استفاده میکنند در مسیله بهیچوجه رعایت عدم اختلاط نژادها نشده و نمیشود و خطر اختلاط بقدری زیاد است که اداره کشاورزی شهرستان چند نوبت بمرکز متبوع خود ابراز وحشت کرد و رسماً نوشت که اگر از خطر اختلاط جلوگیری نشود دبری نخواهد گذشت که نسام نژاد اصیل و برارزش کلکو فقط از زوایای تاریخ و نمونه پشم آنرا در قسمه های لابراتوارها باید پیدا کرد مع الوصف باصراحت این گزارش تاکنون هیچگونه اقدامی بعمل نیامده فقط سال گذشته دو نوبه مرحوم شادروان دکتر سترك و يك نوبه نیز جناب آقای مجید عدل مدیر کل باتفاق متخصص بریطا نیائی دامپروری خاورمیانه بقم عزیمت و با تأیید گزارش تقدیمی هرگونه اقدام را موكول بتصویب بودجه سال ۱۳۲۷ فرمودند علیهذا این نژاد در زمستان در مراتع مسیله و اطرافش بتعلیف مشغول و در تابستان دنبال علف به بیلاقات ساوه و همدان میروند

(خطر تهدید و مبنای آن)

قبل از جریان سیل بنیان کن معروف سال ۱۳۱۳ و عدم تغییر مجرا و بستر رودخانه قم در يك کیلومتری کوه سفید که دهات مسیله آباد و معمور بود و اهالی اعم از خوانین یا بایلی از خود تمکنی داشته و بنیه اقتصادی آنها خوب بود عموم اهالی به تربیت این نژاد اقدام و همه ساله تنها پشم سفید در میدان کهنه قم برای فروش عرضه میگردد تا اینکه سیل معروف بستر رودخانه را تغییر و نهادهای مسیله متروکه و با لطمع اراضی آباد لم بزرع خانه ها ویران و اهالی پس از فروش اناثیه و کوسفند چون اغلب ساریان و بارکش هستند ترك خانه کرده بقم- همدان- ساوه حتی قزوین و زنجان هجرت کردند و بهمین سبب شیرازه نظم و ترتیب گسیخته گردید و مدت ده سال مسیله ویران بود تا در سال ۱۳۲۴ به اهتمام و مراقبت جناب آقای دادبان مستشار دیوان کشور که از فرزندان با شرف و فهمیده این شهرستان و حقاً از مفاخر کنونی قم میباشد بشرحی

که خارج از حوصله یکفرد عادی بود سدی در رودخانه بسره‌ایه آقای سید رضانامی بسته شد و بستر رودخانه بحال اولیه برگشت و مجدداً کشت و کار رونقی گرفت و نیمی از منافع املاک مسیله فقط روی حس جوانمردی و ایلست که در طایفه کلکو به حد کامل وجود دارد تاده سال به سید مقاطعه کار واگذار شد که در همان سال ۱۳۲۴ حداقل چهار هزار تن غله برداشت نمودند

باید اذعان کرد که برخلاف گذشته اهالی شروع بخريد گوسفند های متفرقه از قبیل مهربانی- لری- بد تخم قمی- زند- کلکو و غیره نمودند و غرضشان از این دامپروری فقط استفاده دامی از نظر گوشت و شیر بود (چه آدم تشنه باب احتیاج دارد و بمذاق آدم خشکی کشیده طعم هر آبی شیرین است) نه بشم و چون وقتی در خرید و جمع آوری رعایت نژاد و خواص نژادی نگردید و درهم تهیه شد لذا پایه تربیت ناقص و برای همیشه این دیوار کج خواهد بود

خطر بزرگ اختلاط فعلاً مهمترین خطر ها است چه بطوریکه ذکر شد مرتع مسیله که مرکز تربیت نژاد کلکو است امروز جولانگاه و علف چر کلیه نژادهای درهم قمی میباشد که در زمستان به مسیله میروند و در مرحله قوچهای غیر صالح از نژاد درهم با باقی مانده احشام مسیله که خیلی کم یافت میشود آمیزش و اختلاط حاصل کرده و در نتیجه آمیزش نتاج بسیارست و غیر قابل تربیتی بوجود آمده و بهمین سبب است که معتقدم به امید تصویب بودجه نشستن يك نژاد بی نظیر پاکی که از مفاخر تربیت دامپروری ایران است بکلی خواص خود را ازدست داده و یکسره نیست و نابود گردد

علاج

بذل توجه فوری دولت به جلوگیری از انحطاط این نژاد میباشد دیگر در انراهمال از این گذشته است که مالکین را و ادار باصلاح و تربیت نمایند راه چاره منحصر است که مأمورین متخصص دامپروری بر حوصله که گرما و بدی آب و هوای مسیله را بتوانند تحمل نمایند بمحل اعزام از بین گوسفندهای موجود کلکو اعم از آنهایی که در محل هستند یا کلکوهایی که از مسیله هجرت در قشلاقات اطراف عالی آباد راه قم و غیره ساکن شده و گوسفندان آنها از بقایای نژاد قدیمی است آن عددای را که صفات اولیه را ازدست

نداده يكايك جمع آوری و بعد تشكيل گله داده و با داخل کردن قوچهای (مړینوس) با قوچهای سالم محلی در نكثير نژاد كلنكو اقدام و پس از نكثير با فروش به مالكين دنباله تربیت گرفته شود و البته در منطقه تربیت نژادی از ورود گوسفند های غیر بومی جلو گیری گردد و یا اگر این عمل غیر ممکن بود لا اقل مناطقی معین و معلوم گردد که از منطقه معینه وارد منطقه تربیت نژاد كلنكو نگردند

امیدوارم این تذکرفنی مورد توجه اولیای امور که خود بیش از من به اهمیت و نفاست نژاد گوسفند مسیله واقفند توجه فرمایند و یقین بدانند اگر روزی این آخرین فرصت از دست رفت دیگر این گناه قابل بخشش نبوده و در مقابل نسل آینده کشور مسئول و شرمسار خواهند بود تا چه قبول افتد و چه در نظر آید

۲- تربیت نژاد از نظر گوشت و مادر شیری

تربیت نژاد در هم از نظر گوشت و متفرعات شیری در رقم فوق العاده رایج است در تمام دهستانها و بخشها هر فرد کشاورزی حداقل چند رأس بز و میش دارد و بسته به جنس مرتع و وضعیت آب و هوای بخش نوع تربیت فرق میکند مثلاً در قهستان و دهستان فردو و وریج و مزارع جاسب پرورش بز فوق العاده رایج و بهترین نوع بز در فردو و راویج میباشد که هر کدام حداقل از يك تا ۲ کیلو شیر میدهند و برعکس در قنات از قیل حسین آباد و محمد آباد میش مست و مراتع سراج و دولت آباد تربیت میش بز برتری دارد خلاصه چون در تربیت نژادی برای گوشت رعایت نوع در رقم نکردیم و همه نوع نژاد وجود دارد بیش از این بحث ننموده و بدیهی است در اثر وجود مراتع وسیع فردو - نیزار - مزارع و علی آباد و همچنین مراتع میش مستها (نام طایفه است) و مراتع دولت آباد و ایل کلهرها اگر توجهی به تربیت نژادی که از نظر گوشت تربیت گردد مبذول شود این مراتع و دهات استعداد آنرا دارد که سالانه یکصد هزار گوسفند برای فروش به بازار خا رج عرضه دارد و این رقم کمترین میزانی است که میتوان بیش بینی کرد

نتیجه نهائی

اینك که وضع نژادها و تنوع مراتع و وسعت آنها كاملاً تشریح گردید

و در برنامه هفت ساله نیز دام پروری سرلوحه کارهای اصلاحی است جا دارد که با يك توجه بمطالب یاد شده اقدامی معمول گردد که سالیانه از نظر گوشت یکصد هزار رأس و از نظر پشم يك صدين و از نظر پوست پنجاه هزار عدد صادر گردد

(قسمت دوم آبیاری)

قبل از شروع به تقدیم پروژه اصلاحی جا دارد که يك نکته تاریک را بر اهالی این شهر و خوانندگان محترمی که آنرا خواهند خوانند و تا این تاریخ در باره کم آبی قم قضاوت های ناروا میکنند روشن سازم

اغلب شنیده میشود که میگویند شهر قم شهر خشك و کم آبی است و زبان خشکی بی اندازه و جان فرسا است البته این موضوع تا حدی صحیح است ولی باید اذعان کرد که جنبه اغراق غیر قابل تصویری بخود گرفته است اینجا نب بر خلاف اشخاصی که قم را شهر خشك و کم آبی میخوانند معتقدم و باین عقیده هم باقی هستم که در مقام مقایسه از بیشتر شهرستانهای ایران بر آب تر و در عین حال بدون خرج است

مطالعه دروضع آب رودخانه قم ۲۰۰ سنك متوسط در تابستان كه تنها حصص مزروعی اطراف شهر تاشعاع شش كيلومتر را بدون دیناری هزینه تأمین آب آبیاری میکند و تا حدود پنجاه رشته قنوات دهستان معروف بقنوات را كه هریك از ۷ تا ۱۰ تنك (۱۰ لیتر در ثانیه) دارای آب است و همچنین چشمه سارهای متعدد در رودخانه های بیرقان دستجرد و سنجگان و قاهان كه هریك در مقابلش دوصد هكتار باغات را در تابستان مشروب و هیچگونه هزینه هم ندارد كاملاً برده از رخ این افتراء خالی از حقیقت بر میدارد قضاوت در باره كم آبی قم نباید جنبه گدائی و تمنار را پیدا كند و نباید يك شهر فلاحتی ثروتمند را این طور مظلوم و قابل ترحم بدریافت اعانه در انظار ساكنین كشور جلوه داد

برای چه قم كم آب است؟ این يك دروغ محض است بمن نشان بدهید شهرستانی كه اینطور تهیه آب رایگان باشد در اینجا اگر ترس از تطویل كلام نباشد وضعیت رودخانه انار بار در سال خشكی مانند ۱۳۲۷ تشریح میكردم تا ملاحظه فرمائید اطراف همین شهر قم تاشعاع ۶ كيلومتری شهری كه یکمده بهره مند از رودخانه فریاد خشکی آنرا به عیوق رسانده است حدود ۴۵۰ هكتار باغات انار و انجیر و ۷۲ حصه زراعی كه هر حصه حداقل ۴۰ خروار یا جمعاً ۳ هزار خروار غله در سطح شش هزار هكتار اراضی مزروعی بذر افشانی و بهمین نسبت هم هندوانه و جالیز و سایر صیفی جات میكارند اگر درست دقت شود این رقم رقمی است كه تنها از آب رودخانه قم بدون كوچكترین دیناری هزینه و یا سایر مخارج آنهم فقط در شعاع ۶ كيلومتر اطراف شهر زراعت میشود

شما اگر تصور فرمائید كه هر هكتار باغات اطراف قم حداقل ۲۰ خروار انار عایدی دارد تنها سالی ۸ هزار خروار یعنی معادل هشتصد هزار تومان سود ویژه انار و انجیر شهر قم است البته این مبلغ در مقابل عواید صیفی و غلات شهر تقریباً چهار مرتبه كمتر میشود همین طور کسانی كه مسافرتی به خلیجستان کرده و دره های سرسبز و خرم قاهان و دستجرد و سنجگان و رودخانه های زاینده آنرا كه از چشمه سارها تولید میشود ملاحظه كنند می بینند معادل ششصد هكتار هم باغات و اشجار مثمره و موستانها و توستانها از آب این رودخانه مجاناً بوجود آمده است اینها دلائلی است كه نباید به

غلط قم را خشك و كم آب نامید بلکه باید معتقد بود كه چون قم شهر فلاحتی است و هر چه آب آن بیشتر باشد منافعی زیادتر است از اینجهت بآب مكفی نیازمند است و بس

(علت انتشار كم آبی)

يك مثل كوچك كافی است كه علت اینهمه هیاهوها روشن گردد اطراف شهر قم تا شعاع شش کیلومتر سالیانه حدود ده هزار هكتار زراعتهای مختلفه اعم از غلات و صیفی جات و باغات زراعت و آبیاری میگردد در زمستان و بهار كه رودخانه قم بطرز عجیبی طغیان میکند زارعین شهری تا آب اندازه كه ممكن است و میتوانند بذر افشانی میکنند شاید خواننده مطلع از امور كشاورزی دچار حیرت شود اگر بگوئیم هر سه جفت گاو در مزرعه شهرستان یاسایر مزارع اطراف قم در طول بذر کاری پائیز تنها ۴۵ خروار غله میكارند و بهمین نسبت هم صیفی ولى این افسانه نیست آقایان زارعین تا اندازه ای كه ممكن است بذر کاری میکنند و از معتقداتشان این است كه (كاشته بشیمان بهتر از نكشته خوشحال است) روی این اصل آنچه را كه ممكن است پائیز و بهار كه آب فراوان است بذر کاری میکنند بدون رعایت اینكه رودخانه قم در تابستان آبش تا ۲۰ سنك نقصان پذیر است

همین كه فصل تابستان فرا رسید و غلات و صیفی بآب احتیاج پیدا كرد و روی مقتضیات فصل هم آب نقصان یافت پنجاه درصد زراعت كاشته شده از آب میماند و آنوقت كاشته بشیمان بهتر از نكشته خوشحال خواهد بود حال اگر قسمتی از این بذر کاری رها كرد و بقیه را كاملاً آبیاری كنند معلوم است خسارت چندان نخواهد بود ولى آرزو حرص برخی از مستأجرین آنقدرها كم نیست كه ندانند و یا به تجربه دریافته باشند كه در تابستان دیگر برف نخواهد بارید و بالطبع آب هم زیاد نخواهد شد و هر دو نوبه يك قسمت محصول را از آب انداخته منتظرند كه آب زیاد شده مرتبه دیگر آنرا آبیاری كنند متأسفانه مرتبه دیگر هم آب نرسیده باز بهمین خیال قسمت دیگری را از آب وامیگذارند بهمین نحو تمام محصول دچار خشك سالی میشود در نتیجه هم بذر ازین رفته و هم تمام حاصل پرورش نیافته و به تعقیب روش مرحوم

ملا فریاد از خانه سوختگی میزنند این است رمز و مفهوم خشکی قم که گناهایش تقصیر همین آقاییان است که سالها بلکه عمرها تجربه آموخته ولی باز هنگام عمل بندکاری میگویند کاشته پشیمان بهتر از نکشته خوشحال است

نراعت قم قبل از وقایع شهریور

شهر قم شهر فلاحتی و خاک آن حاصلخیز است از نظر وسعت اراضی و دشت های پهن و مسطح هر چند سال یکمرتبه زراعت میگردد و بالطبع آیش بوجود میآید این آیش که رها شدن اراضی است کمتر احتیاج به رشوه و کود زراعتی دارد گرچه کود از نظر فراوانی احشام آنقدرها ارزش نداشته فقط بمصرف پیاز کاری و سبزیجات میرسد صیفی کاری قم بخصوص کاشت نباتات صیفی و لیفی و دهنی رواج کاملی دارد بهمین سبب پنبه کاری قم بی نهایت قابل توجه است و شرکت سهامی پارس خلو پوک (شرکت روسی) تا سال ۱۳۱۲ در این شهر مؤسسات بزرگ و کارخانجات پنبه پاک کنی قابل توجهی داشت

آمار شرکت منجمله پنبه قم در سال ۱۳۱۶ نشان میدهد که چهار هزار تن و ش و پنجهزار تن جوزق از این شهر جمع آوری گردید البته این رقم غیر از میزانی است که کشاورزان برای مصرف خود نگاه میدارند متأسفانه فعلا این رقم فوق العاده ناچیز و حتی به هزار تن تقلیل یافته علت تقلیل این است که کاشت پنبه زحمت و جین داشته و مراقبت کامل لازم دارد ولی خریدار خوبی نداشته و تولید کننده باید با خوب دل کالای خود را به بازرگانانیکه شغل آنها دلالتی کارخانجات است بفروشند این عدم توجه باعث گردید کشاورزان را مأیوس و به کاشت نباتاتی که استفاده آن بیشتر و زحمتش کمتر است بپردازند روی همین اصل صیفی جات و جالیز جانشین پنبه کاری گردیده زیرا این محصول در خود شهر بدون دغدغه خیال هر ۳۰ کیلو هندوانه یا خربزه هزار ریال بفروش میرسد معلوم است که دیگر تولید کننده این محصول بی زحمت و پر خریدار را رها نکرده و در عقب پنبه کاری که چهار نوبه و جین داشته و هزینه جمع آوری آن تازه کم از وجین نیست نمیروند

کشاورز دنبال منفعت آنی است او نمی فهمد که پنبه و محصولش سرمایه ملی

کشور بوده و کالائی است که برای کشور طلا تپیه می‌کند این دیگر بر اولیاء امور است که باتپیه آب ازاراضی وسیع قم استفاده پنبه کاری کرده و سالیانه مانند گذشته حدود حداقل ده هزار تن و ش و جوزقه تپیه نمایند

در هر حال پس از شهر یور کاشت پنبه همانطوریکه گفته شد بمیزان حیرت آوری قوس نزولی خود را پیمود در عوض کاشت پیاز - هندوانه - خربزه - کرچک - شاه دانه و غیره جای آنرا گرفت و آب پنبه کاری بمصرف آبیاری باغات رسید خلاصه پس از شهر یور کشاورزان دنبال زراعتی رفتند که فوراً در بازار تبدیل پیول شود خواه این جنبه صادراتی داشته باشد خواه نداشته باشد

(طرق تأمین آب برای قم)

۱- قنات - رایگانی آب بدون زحمت دیگر خمال تپیه آب را از فکر مر هم ترا، ثروت این شهر خارج کرده حق هم دارند زیرا معنی ندارد زارعی که چشم با آسمان دوخته و بدون هر گونه مخارج حداقل سالی دوست سنك در تابستان اطراف شهر را آبیاری و ملیونها ریال سود ویژه میبرد بهمین نحو کشاورزان خلیجستان و قهستان که از برکت وجود چشمه سارها و رودخانه های زاینده تا کستانها و توتستانها و باغات بعمل میآورند و دیگر برای تأمین آب شکم خاك را شکافته و از اعماق دل تیره آن آب جاری سازند

تنها در کنار رودخانه قم حدود ۲۱ رشته قنات است که هر کدام از حیث اهمیت و استعداد بای کمی از قنات زنبیل آباد و ناصری ندارد در صورتی که آنها مانند قنات نصرت آباد خشك و مسلوب المنفعه است در حالی که دو قنات نامبرده هر يك حداقل ۸ الی ۱۰ سنك آب دارد در هر حال بالین رایگانی آب امکان ندارد دیگر کشاورزان عادت کنند که باتنقیه قنات بر میزان آب زراعی بیفزایند آنها آرزو دارند دولت سد معروف دز را بسته و آب آنرا بقم آورده بازین همین آقایان تقسیم نماید در صورتی که غافلند بحکم قانون لایتنیر طبیعت باید برای بیکاران کار تپیه و در مقابل این آب که تنها از طایقات بقم و از طالاب بقم ۲۵ هزار هکتار اراضی مسطح و صاف قابل

استفاده ادوات موتوری وجود دارد آبیاری و بجای این صحاری سوزان اراضی مصفا و باغات بوجود آورند

در شهر قم و بخشهای تابعه اش حدود چهارصد رشته قنوات خشك و مسلوب المنفعه وجود دارد که اگر مواد قانون آبیاری مصوبه اردی بهشت ۱۳۲۲ مجلس شورای ملی بویژه ماده (۱۳) آنرا اجرا و باستناد آن مالکین مستنکف را اجبار به تنقیه و مرمت قنوات نماید حداقل هزار سنك بر میزان آب قم افزوده خواهد شد و دیگر سه رشته قنوات قمرود که استعداد حداقل ۲۰ سنك آب را دارد مانند امروز این چنین خشك و باغات و مزارع آن تبدیل به صحاری سوزان و عمارت و کاخهای یادگاری مرحوم مهندس المماليك غفاری تبدیل به ویرانه های جغد نشین و دوهزار سکنه آن با ۵۰ جفت گاوزراعتی اینطور متفرق و آواره نمیکردیدند

غیر از تمییر و تنقیه قنوات متعدد قم اصولاً بطوریکه در قسمت مراتع تشالاقی خلیج دیدیم در جلگه های مسطح و هموار کنار رودخانه قم که طبق گزارش آقایان دکتر دهقان و مستوفی مهندسين و متخصصین زمین شناسی بدربار شاهنشاهی یگانه منبع آبهای زیر زمین قم همین مکان است میتوان در دو طرف رودخانه حداقل بیست رشته قنات احداث و این صحاری صاف و مسطح را که امروز بنام مرتع از آن استفاده میشود تبدیل به باغات و مزارع کرد

اما متأسفانه کی؟ و چه شخص؟

(سد و مخازن)

بطوری که گفتیم قم دارای اراضی وسیعی است که اغلب این اراضی در اثر گردش احشام و چراگاه های آن موقعیت مناسب و ممتازی برای زراعت دارند چه بقول خود محلی ها این اراضی فقط کود خالص است و واقعاً هم از نظر زمین شناسی میتوان گفت سطح آن تبدیل بجنس هو موسی شده است اینجا است که هر چقدر آب برای قم تهیه گردد از نظر وسعت اراضی و وجود بازار عرضه و تقاضا برای محصولات فلاحی از نظر هم جواری با مرکز موجود بودن وسایل حمل و نقل مانند خط آهن و جاده های اصلی جنوب و جنوب غرب کم است بنابراین روی موقعیت طبیعی میتوان با ایجاد

مخازن آب ذخیره و از این آب در تابستان استفاده کرد و تهیه آب بدو طریق ممکن است

الف - تهیه آب اساسی از طریق سد

چون در این زمینه مطالعات کافی از طرف بنگاه مستقل آبیاری بعمل آمده و اقدامات مقدماتی از قبیل نقشه برداری - بر آورد هزینه - تعیین میزان آب طریق جریان و کارهای فنی حتی تأمین اعتبار آن برای برگرداندن آبهای سرچشمه در فول بنام (دز) و دره دائی پایان یافته و خود را در مقابل عمل انجام یافته می بینیم لذا بحث در آن را زائد دانسته و بامید اقدامات برنامه هفت ساله روز شماری میکنیم بدیهی است جریان این آب بسمت قم خالی از اشکال نیست و با حفر تونلهای بزرگ و ایجاد نهرهایی که از روی دره ها عبور میکنند بسیار کار مشکلی است ولی با کمک علم و پشت کار این موضوع حل خواهد شد و تنها راه رسیدن بمقصود هم آوردن آب مذکور است بقم زیرا فعلا این آب بلا مصرف بسمت رودخانه کارون جاری و کشور از آن استفاده نمیبرد در حالی که اگر این آب بقم برسد همان کساری را انجام میدهد که آب کوه رنگ در حیات و زندگی مردم اصفهان بازی میکند وجود این آب علاوه بر تولید ثروت اصولاً صدها هکتار از هزاران هکتار اراضی مسطحی که در هموار طالاب و چاله هفته موجود است تبدیل بمزارع زراعی شده و صدها کارگر در آن بکار روستائی مشغول خواهند شد و امیدواریم که باتوجهات شخیص شخیص اعلی حضرت همایون شاهنشاهی که همیشه عواطف شهریارش^۱ شامل حال عموم ملت شاه دوست ایران میباشد این پروژه جنبه عمل بخود گرفته و بشود روزی که فرزندان قم در زیر سایه اشجار کهن سال و برومند و مزارع سرسبز و خرم و باصفای اطراف رودخانه قم که فعلاً مراعاتی سوزان و بی آب و علفی بیش نیست در حالی که از زیبایی طبیعت و سبزی باغات بهره مند میشوند و برای سرگرمی خود و سیر در عالم خلقت و حقیقت بکتاب عرفانی^۲ خواجہ شیرین کلام شیراز متوسل و باین بیت برسند که میگوید

خاک پاک کی که نشان کف پائی از تو است

سالمها سجده صاحب نظران خواهد بود

بیاد ایامی افتند که بامر شهریار عادل و رعیت پرور اعلی حضرت همایون محمد رضا شاه پهلوی شاهنشاه ایران سد دزبسته و از شکم کوه های گران بختیازی آب باین شهر جاری و حیات مردم قم تامین و نام نامی اش برای همیشه در خلال صفحات تاریخ مشعشع و جاویدان قم: جاوید و زوال تابذیر ثبت رسیده و بگویند جاوید باد نام شهر یاری که در زمان سلطنتش هزاران هکتار اراضی لم یزرع بمزارع آباد و دایر تبدیل و هزاران خانوار از بر تو این بخشش شاهانه برخوردار و منتعم میگرددند

ب- تهیه آب بوسیله مخازن و بندها

از نظر موقعیت طبیعی و نزدیکی برخی رشته های جبال بیکدیگر میتوان مخزنها و همچنین بابالا بردن کف رودخانه و احداث موانع بوجود آورد که صدها هکتار اراضی را تا پایان غله پروری و احتیاج غلات بآب دایر نمود و اینک از نظر اهمیت یکی دو مخزن و بند را تشریح میکنیم

(۱ - بند مسیله)

مسیله یکی از دهستانهای شهر قم است و بطوریکه از اسم آن پیدا است محل جریان سیل میباشد دهستان مسیله که مرکز آن قلعه مظفر آباد و از چهارده مزرعه یا قریه تشکیل میشود حاصلخیزترین مناطق کشاورزی ایران است حد متوسط هر بذری در مسیله شصت تخم میکند و برخی مزارع تا یکصد تخم نیز عمل کرد داشته است چه سال ۱۳۲۵ شخصاً در یکی از مزارع مسیله دیدم که هر بذری صد و ده برابر بذری کاشته شده حاصل داده است علت این مرغوبی و حاصلخیزی معلول بعللی است که اولاً جریان سیلهای رودخانه قم مخصوصاً رودخانه ساوه که مزارع را آبیاری میکند لای و گل و لجن رودخانه را در کف مزارع می خواباند و تقریباً عمل دلتانیل را انجام میدهد در نانی وجود شترهای دولتی و اشتران عمومی و احشامی که در مسیله چرا میکنند جنبه حاصل خیزی عجیبی باین اراضی داده است نانیاً وجود علفهای هرز مختلفه که سطح مزارع را پوشانده و هر سال خاك و خاشاك ولای و لجن روی آنرا می

پوشاند خود این علفها تبدیل به کود نباتی گردیده و مانند هوموس بر مرغوبی اراضی مسیله افزوده است خلاصه آنکه خداوند نعمت حاصلخیزی را بر مسیله تمام کرده تنها نقص آن کم آبی است در مسیله فعلا جز غلات کاشت سایر نباتات متداول نیست زیرا فاقد آب است در تابستان بکلی این منطقه آب نایاب و سکونت در مسیله بی حد مشکل میشود و چاههای کم عمق شور آنجا هم علاجی برای رفع عطش اهالی ساکن این وادی سوزان را که در کنار کویر و دریای نمک قرار گرفته نمیتواند زراعت غلات مسیله از مازاد آب رودخانه قم و ساوه که در محل پل دلاک بایکدیگر تلاقی و تشکیل رودخانه واحدی را میدهد فقط در زمستان و اوایل بهار که آب رودخانه طغیانی است آبیاری میگردد

بذرکاری در مسیله هیچگاه از بهمن و اسفند زودتر شروع نمیشود زیرا رودخانه های قم و ساوه در پائیز و اوائل زمستان آب کافی نداشته که بمسیله جاری گردد باید اهالی مسیله منتظر شوند تا بذرکاری این دوشهرستان پایان یافته و پس از رفع احتیاج آب از طرف اهالی قم و ساوه آب بسمت مسیله جریان یافته و بذرکاری نمایند این بذرکاری تا آخر اسفند ادامه دارد باین موضوع تعجب آوراذعان فرمائید بذری که باین کرپه کی (۱) کاشته میشود از اواخر اردی بهشت محصول جو و اوائل تابستان گندم آن جمع آوری میگردد یعنی در طول چهارماه حداکثر بذر کاشته شده محصول می دهد آنهم متوسط تخمی شصت تخم یعنی ۱۲ برابر بهتر و بیشتر از مرغوبترین اراضی قم محصول عاید میدارد و دیگر از موضوع های شنیدنی کشاورزی این است که در اراضی که سال قبل غله بوده و سال بعد بدون آنکه در آن تخمی زده یا بذری بپاشند با دو مرتبه آبیاری از همین زمین تخمی سی تخم محصول بر میدارند و این اراضی تا ۳ سال بهمین کیفیت بنام خود دوزراحت و محصول با تخمی ۲۰ تخم برداشت میگردد

ویرانی مسیله

مسیله در اثر ویرانی بطوریکه مفصلاً گفته شد تا سال ۱۳۲۴ مخروبه بود بعداً

(۱) کرپه محصولی را گویند که دیر کاشته شود

که به همت آقای دادبان بوسیله مقاطعه کار سدی در کف رودخانه بعرض ۹۲ متر احداث گردید در اثر این مانع آب بتدریج بسطح بالاتری جریان یافت پس از یازده سال مجدداً بذکر کاری شروع و کشاورزان بتدریج عملیات خود را انجام و در همان سال حدود چهار هزار تن غله برداشت شد

چون مقاطعه کار هنگام ساختمان سد رعایت اصول فنی و اینکه اراضی مسیله سبک و قابل نفوذ آب است ننمود این سد در بهار سال بعد در فشار آب در ضلع غربی آن شکافی احداث و پنج متر سدر را ازین کند ویرانی این پنج متر و سبکی اراضی باعث گردید که آب مجدداً تغییر بستر دهد بطوریکه فعلا سد آهنجی حدود چهار صد متر دور افتاده است برای ترمیم سد مهندسینی از طرف بنگاه آبیاری بمحل عزیمت و چنین نظر دادند که چون اراضی مسیله سبک و قابل نفوذ آب است با اینگونه سدها و هزینه های مختصر امکان بستن يك سد مطمئن نمیرود مگر اینکه طبق اصول فنی و رعایت آب شکنهای متعدد سدی در کنار رودخانه برای جلوگیری از فشار تا حدود يك کیلومتر سدی ساخته گردد و باطمینان آن امیدوار گردید

لذا مهندسین نامبرده با مطالعه دقیق اظهار کردند که اگر محل نهر دو کیلومتر بالاتر وارد رودخانه گردد ممکن است بطور مختصری آب برداشت شود و فعلا همه همین کار را کرده اند و بسیار ناچیز حدود صد تن سالیانه بذر کاشته میشود آنهم هر موقع که آب طغیان گیرد این نهر خراب و ویران میشود

علیهذا باتوجه بحاصلخیزی مسیله اگر دولت این سد را در رودخانه ترمیم و آب یاراضی مسیله برساند مسیله حداقل سالیانه استعداد تهیه ۲۵ هزار تن غلات را بخوبی دارد و شك نیست که هزینه انجام شده را با منفعت سال اول الی سال دوم مستهلك خواهد ساخت ولی چون مالکین فعلی عموماً مردمی غیر متمکن و زحمتکش اند انتظار ساختن چنین سدی از طرف آنان نمیرود

۲- مخزن سنجگان

در قسمت شمال شرقی سنجگان خلیج دورشته کوه است بنام خره کشه و غیاث آباد

این دورشته در نقطه حدود يك كيلو متر بالای سنجگان بعرض ۲۵ متر بهم نزديك میشوند و موقعیت مناسبی برای بستن سد و تهیه مخزن جهت جمع آوری آب رودخانه سنجگان میباشد خاصه آنکه در قسمت عقب این سد محل وسیعی جهت ذخیره آب موجود است که با استفاده از این آب در تابستان امکان کشت غلات قابل توجه در اراضی وسیع مراتع عالی آباد و نمشکر میرود

ج- مخزن عباس آباد

در يك فرسخی عباس آباد راه اصفهان بواسطه موقعیتی که دارد محل وسیعی برای جمع آوری و ذخیره آب وجود دارد این ذخیره به حدود سه ملیون مترمکعب آب میرسد در این زمینه نیز مطالعات کامل و اندازه گیری قابل توجهی بعمل آمده در اثر بستن این بند و استفاده از آبهای ییلاقی و تند وزمستان بهار رودخانه قم میتواند اراضی بسیاری را دایر کرد و هزینه انجام ساختمانی تا ۵۰ ملیون تومان پیش بینی شده است و برای انجام عمل شرکت سهامی آبیاری هم با مشارکت بنگاه مستقل آب یاری تشکیل و سرمایه ای هم بپایانک سپردند چون صاحبان سهام نتوانستند بموقع سهم خود را بدهند و دولت هم در نظر گرفت سد دیگری بنام سد دز بسازد لذا این اقدامات بی اثر و وجوه سپرده شده بپایانک مسترد گردید

د- مخزن بیرقان

آب رودخانه بیرقان قهستان مانند سنجگان محل مساعدی برای ذخیره است که با خرج بسیار نازلی میتوان آنرا انجام و اراضی وسیع لنگرود و محمد آباد را آبیاری کرد فعلا نیز بند مختصر و کوچکی بنام بند کبار موجود و قابل توجه نیست ولی میرساند اگر توجهی در این باره مبذول و سدی مطابق اصول فنی ساخته شود آب جمع شده قابل استفاده شایانی است این سد که ۲۶ متر ارتفاع و ۶۰ متر طول دارد حدود ۹۰۰ سال قبل بسته شده

هـ - مخازن دیگر

از دورودخانه نایه و سناوند نیز که از حدود نورآباد و احمدآباد به دشت‌های طغرود جاری میشود میتوان استفاده کرد چون اظهار نظر بیشتری بسته بمطالعات فنی و دقیق و بررسی تهیه نقشه‌های اساسی است لذا از نظر تطویل کلام خودداری میشود در پایان ناگزیر است گفته شود که شهر قم از نظر دشتهای وسیع و حاصلخیز احتیاج مبرمی به آب دارد و طرق آن نیز یادآوری گردید وای تنها راه چاره فعلی ورهائی از کم آبی صرفاً آوردن آب رودخانه دز میباشد چه این آب در سرنوشت مردم قم مؤثر و وجودش عامل اساسی و پشایه تقویت بنیه اقتصادی شهرستان قم میباشد

وقف کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی
مرعشی نجفی قم - ایران

تاریخچه قم

۱- وجه تسمیه - شاید درین علل مختلفی که برای وجه تسمیه قم ذکر کرده اند از همه صحیح تر این باشد که کلمه (قم) معرب (کومه) است بدین شرح که چون سرزمین قم پیش از اینکه بصورت شهر در آید دارای گودالهای پر آبی بوده و چوپانان گوسفندان خود را برای آشامیدن آب و چریدن در سبزه زارهای اطراف آن گودالها میبردند، بتدریج عده ای از چوپانها بواسطه توقف طولانی در آن سرزمین برای خود مسکنهای موقتی که در فارسی بآن (کومه) گویند، ساخته اند، (امروز هم شکار چیان آنجائی را که در آن یکمین شکاری می نشیند کومه گویند) این کومه ها کم زیاد شد و توسعه پیدا کرد پس از مدتی بصورت (ده) درآمد و چون آن سرزمین از لحاظ طبیعی برای شهر مناسب بود در اثر مرور زمان و زیاد شدن سکنه آن مبدل بشهر شد ولی بمناسبت مساکن اولیه چوپانان نام کومه یا (کوم باز او مجهول) برای آن باقی ماند

بعد از ظهور اسلام و نفوذ زبان و ادبیات عرب و ایران در یکدیگر، بسیاری از کلمات فارسی تغییر شکل داد و از جمله کوم مبدل بقم گردید همانطوریکه کرمانشاهان (قرسین) شد؛

۲- تاریخ آبادانی قم - قم از کی بصورت شهر درآمد؟ نمیدانیم ولی آنچه مسلم میباشد اینست که قرنهای پیش از اسلام این شهر وجود داشته - حتی مورخان قدیم بعضی از حکام را که در زمان پادشاهان باستانی ایران در قم حکومت کرده اند نام برده اند فردوسی نیز در چند مورد، نام قم را ذکر کرده است

گرچه باین نوشته ها از لحاظ تاریخی چندان اعتماد نیست اما توجه بمحل

اصلی شهر قم که خرابه های آن اکنون در يك كيلومتری مشرق شهر مشاهده میگردد همچنین از نامهای قراء اطراف شهر و وضع زندگانی سکنه این قراء دیگرشکی باقی نمیماند در اینکه شهر قم برخلاف گفته یا قوت عمومی جغرافی دان نامی اسلامی از شهرهای مستجدنه دوره اسلام نیست بلکه مدنها پیش از ظهور اسلام وجود داشته و از شهرهای آباد ایران بوده است

نام قم و توصیف زعفران آن در کتاب (خسروکواذان وریذک) از آثار زمان ساسانی ذکر گردیده است

بعلاوه سندی در دست داریم که اسکندر مقدونی قسم رانیز ویران کرد پس با احتمال قوی آبادی قم از زمان هخامنشیان شروع گردیده است

بعد از ظهور اسلام و توجه شیعه باین شهر در قبرستان قم که خارج شهر در سمت مغرب بوده عده ای از امامزادگان و علماء و محدثین مدفون گردیدند

در اواخر قرن دوم هجری حضرت فاطمه معصومه خواهر حضرت رضا امام هشتم که بقصد دیدار برادر خود بخراسان میرفت در شهر قم مریض گردید و در قم رحلت کرد و در قبرستان قم بخاک سپرده شد

از آنوقت مردم بتدریج مساکن خود را بقبرستان نزدیک کردند تا بمدفن حضرت معصومه نزدیک باشند و از زیارت قبر آنحضرت برخوردار گردند از اینروی درائر مرور زمان ساختمانهای شهر در قسمتهای مشرق متروک ماند و مردم متوجه طرف غربی شدند

بنا بر این میتوان گفت شهر قم تا قرن سوم هجری در حدود دو کیلومتری مشرق شهر کنونی و در کنار رودخانه ای که امروز بنام صفی آباد معروف است و مجرای اصلی رودخانه اناربار فعلی بوده قرار داشته و پس از مدفون شدن حضرت معصومه در محلی که امروز مشاهده میگردد، شهر باین حدود کشیده شده است

۲- نظری بوضع قم از اول هجرت تا زمان قاجاریه

شهر قم در سال ۲۳ هجری بدست ابوموسی اشعری فتح شد و اسلام در آنجا نفوذ پیدا کرد و دیری نگذشت که مردم آن بمذهب تشیع گردیدند:

چنانکه مشاهده میشود امروز چند رشته از راههای اصلی از قم میگذرد و از این لحاظ شهر قم دارای موقعیتی خاص و مهم میباشد لیکن باید دانست که این موقعیت مخصوص از زمانی نصیب قم شد که راه مهم همدان - ساوه و قزوین متروک گردید و در عوض راه اصلی و شرقی و غربی کشور از قم کشیده شد قبل از این تاریخ یعنی در قرون اولیه هجری شهر قم در گوشه ای واقع بوده و خلفا و حکام نسبت به آن توجه زیادی نداشته اند و بطوریکه از تاریخ قم و نوشته جغرافی نویسان اسلامی بر میآید قم تا اواخر قرن دوم هجری تابع اصفهان بوده و حاکم مستقلی نداشته است (در زمان هارون الرشید حمزه بن یسع که یکی از اکابر قم بود بحضور خلیفه رسید و از او درخواست کرد قم را از اصفهان جدا و اجازه داده شود نماز جمعه و عیدین در آن انجام یابد و خلیفه تقاضای او را پذیرفت.)

از اینجهت هر کس از خلیفه یا حاکم وحشتی داشت و میخواست در محل امنی بسربرد بم پناه میآورد.

اولین دسته از عربها که اطلاع داریم بم پناهنده شدند جمعی از بنی الاشعر بوده اند که در زمان حکومت حجاج بن یوسف ثقفی در عراق باین شهر رو آورده اند شرح قضیه بصورت اجمال اینست که در زمان خلافت عبدالملک مروان چون عراق (مقصود کوفه و بصره و توابع آنهاست) زیاده آشفته بود، عبدالملک، حجاج را که مردی بی باک و ستمگر و در عین حال کاردان بود بحکومت آنجا منصوب کرد، اعمال و کارهای ظالمانه حجاج معروف است و محتاج بشرح نیست، با اینکه سرکشان و مخالفان را بسخت ترین وجهی مجازات میکرد باز هم همواره اوقات او صرف زد و خورد با خوارج (خوارج در تاریخ اسلام دارای اهمیت خاص میباشد) و کسانی که از ظلم او بستوه آمده بودند، میشد؛ از جمله کسانی که بر حجاج خروج کرد و با سپاهی انبوه نزدیک بود کار او را بسازد عبدالرحمن بن محمد بن اشعث بن قیس بود، وی یکی از سرداران معروف و کار آزموده حجاج بود و مدتی در مشرق ایران از طرف وی فرماندهی سپاه را بعهده داشت ولی مظالم و خونخواریهای حجاج و زیادی ناراضیان، عبدالرحمن را وادار بنافرمانی و قیام نمود، خروج عبدالرحمن نزدیک بود حجاج را بکلی مستأصل

کند ، عاقبت نفاق عده‌ای از همراهان باعث شکست او در محلی بنام دیر الجماجم و متواری شدن یارانش گردید .

اشعریها از جمله همراهان عبدالرحمن بودند که پس از شکست او بقم پناهنده شدند . قبل از آمدن اشعریها بقم ، ساکنان اصلی شهر در قلعه‌ای زندگی میکردند که در وسط شهر قرار داشته است (گویا مقارن آمدن اشعریها ، عده‌ای از قبایل بنی مذحج نیز در قم توطن داشته اند) مدت‌ها بین اشعریها و ساکنان قلعه زد و خورد بوده آخر الامر اشعریها چیره شده قم را تحت نفوذ خود قرار داده اند ، و بقول اهالی قم با آغوش باز اشعریها را پذیرفتند .

در زمان خلافت عباسی که بیشتر اوقات ، آل علی را تعقیب و شکنجه میکردند (بتصور اینکه ممکن است مدعی خلافت گردند) بسیاری از سادات و فرزندان علی (ع) بقم پناه می‌آوردند و از همین موقع عقاید شیعه در اذهان ساکنان قم رسوخ پیدا کرد و بتدریج يك شهر شیعه نشین شناخته شد به همین مناسبت ، خلفاء نسبت باین شهر نه توجیهی داشته اند نه نظر مساعدی .

تنها توجیهی که اطلاع داریم در این اوقات نسبت بقم شده اینسکه همانطوری که گفتیم هارون الرشید بنا بنقضای حمزة بن یسع که از مشاهیر قم بوده این شهر را از اصفهان جدا و مستقل کرده است .

زیاد اتفاق می‌افتاد بین قمی‌ها و عمال خلیفه نزاع و زد و خورد میشد ، حتی شعرا دربار خلافت هم گاهی قمی‌ها را هجو می کرده اند (بعضی از شعراء عباسی در هجو قم سروده اند ، در معجم البلدان یا قوت ذکر شده است .)

در اوایل قرن سوم هجری وضع شهر قم بدینگونه بوده است :

شهر ، بدو قسمت بزرگ و کوچک تقسیم میشده ، قسمت بزرگ را (مینجان) و قسمت کوچک را (کمندان) می‌گفته اند ، در مینجان یک هزار خانه وجود داشته و در داخل این قسمت دژ استواری متعلق بساکنان اصلی قم قرار داشته است در میان این دو

قسمت رودخانه ای جاری بود که بوسیله پل های متعدد سنگی آن دورا یکدیگر متصل
میکرده است .

ساکنان شهر آمیخته ای از بنی مذحج و اشعریها و اقوام قدیم ایرانی بوده اند .
شهر قم دارای دوازده روستا (بلوک) بوده
راهها از قم ، بری ، اصفهان ، کرج (در حدود نهاوند فعلی) و همدان
عبور میکردند .

خراج قم چهار هلیون و پانصد هزار درهم بوده است (ملحقین از کتاب
«البلدان» یعقوبی ص ۴ وفات یعقوبی ۲۸۴ هجری)

در آن زمانها نسبت بآبادانی قم توجه زیادی نمیشد مخصوصاً که ساکنان شهر
اصفهان که در آن موقع در مذهب تسنن سخت متعصب بودند اغلب باقمیها که برعکس
در مذهب تشیع تعصب داشتند ستیزه میکردند و چند بار بین اصفهانیها و قمیها جنگهای
خونین اتفاق افتاد که منجر بکشته شدن عده زیادی از طرفین گردید

در اوایل قرن هفتم هجری وضع قم چنین بوده است

قم - شهری است اسلامی که انری از ایرانیان قدیم در آن نیست، در این شهر
جاهلانی است که در سردی و خوشگواری آب آن در دنیا نظیر ندارد، بناهای این شهر از آجر
است، سردابهای قم در نهایت خوبی میباشد، بین قم وری بیا بان کویری است که در آن
کاروانسراهایی بنا کرده اند

تمام اهل قم شیعه امامی هستند. (از مرصع الاطلاع یا قوت ص ۲۷۵ تألیف در نیمه
اول قرن هفتم) در همین مواقع بود که مغولها بایران حمله کردند و آنهمه فجایع و
مصائب بر ایرانیان وارد آوردند

شهر قم نیز مثل بسیاری از شهرهای ایران دچار قتل عام و خرابی گردید. گفتیم
قم در گوشه ای قرار داشت و پناهگاه افراد متواری بود ولی در دو طرف این شهر
کوچک دو شهر عظیم و آباد ری و اصفهان بود که چون از لحاظ مذهب باقمیها اختلاف

داشتند تا میتوانستند در آزار آنان میکوشیدند، در حمله مغولان بشهری در اثر سعایت ساکنان ری بقم حمله کردند و مردم آنجا را قتل عام نمودند سپس ساکنان ری که بکدسته حنفی و دسته دیگر شافعی بودند در اثر سعایت یکدیگر بدست مغولان قتل عام شدند، این قتل عام و قتل دیگری که در زمان تیموریان اتفاق افتاد قم را بصورت ویرانه ای در آورد یکی از جهانگردان که در این موقع قم را دیده میگوید مانند تل خاکی است.

در قریب نهم هجری گویا شهر قم مختصر آبادی پیدا کرده و در عداد شهرهای متوسط درآمدی است، خواندمیر نویسنده روضه الصفا که در اواخر تیموریان میزیسته چند شعر در وصف شهرهای معظم عراق و از جمله قم ذکر کرده است
از زمان صفویه چون این خاندان نسبت بقم توجه مخصوصی داشتند رو بآبادی گذاشت و تا اواخر سلطنت آنان بمتنهای ترقی و آبادی رسید و دارای ساختمانهای زیبا و با عظمت گردید، جمعیت آن به پنجاء هزار بالغ شد
پنج نفر از این سلسله در قم مدفون گردیدند. (شاه صفی نواده شاه عباس کبیر شاه عباس دوم، شاه سلیمان، شاه سلطان حسین، شاه طهماسب دوم)

در زمان فتنه افغانها باز قم رو بخرابی نهاد مخصوصاً مدتی که جمعی از سربازان افغانی این شهر را مقرر خود قرار داده بودند، فساد زیادی در آن راه یافت
پس از روی کار آمدن قاجاریه از زمان فتحعلی شاه مجدداً آبادی قم شروع گردید
بنا بگفته اردک رزن سباصتمدار انگلیسی در سفرنامه خود (جلد اول صفحه ۱۱ ترجمه آقای جواهر کلام) فتحعلی شاه در ایام جوانی نذر کرده بود که اگر بسلطنت برسد اولاً از قم مالیات نگیرد ثانیاً آنرا آباد کند، پس از جلوس بتخت ایران بشرط دوم وفا کرد و از اولی چشم پوشیده چه شهر قم و توابع آنرا بوالده خود تیول داد و والده شاه هم کمترین توجیهی بنذر فرزند نداشت و آنچه دلش خواست از قمیها دریافت کرد
اما در قسمت آبادی و تزئین شهر قم با آنکه فتحعلی شاه بامساک شهرت داشت باکمال سخاوت مصرف نمود و گنبد حضرت معصومه را باخشتهای مسین زراندود تزئین نمود بیک بیمارستان (محل مدرسه دارالشفا) و یک آموزشگاه

روحانی و يك مهمانسرا در شهر قم بنا کرد و برای خویش مقبره ای ساخت
قبر فتحعلی شاه و دوبر و نواده اش محمد شاه در جوار مرقد حضرت معصومه
است..... (سخن لرد کرزن تا اینجا تمام میشود)

در زمان محمد شاه دوباره خرابی بقم راه یافته است، در جغرافیائی بنام جهان نما که
در زمان این پادشاه نوشته شده قم را شهری مخروبه و از عمارت عاری نوشته و جمعیت
آنرا ۲۵ هزار ذکر کرده است

در زمان ناصرالدین شاه گاهی از اوقات قم تیول زنان و شاهزاده ها بوده است و

عوارض سنگینی از مردم دریافت میکردند

از نوشته دکتر فوریه که اواخر سلطنت ناصرالدین شاه بقم آمده و عکسهای
از قم منتشر کرده چنین برمیآید که در آن زمان قم بارو و برج و دروازه با عظمت و
مجللی داشته است و آن شهر در وسط باغها و سبزه زارها واقع و عرض رودخانه فوق
العاده زیاد بوده است..... (بدیهی است عرض رودخانه در آن زمان با امروز تفاوتی
نداشته است) در همین زمان یکی از زیباترین بناها در قم شد و آن صحن نواریوان
آئینه حضرت معصومه است که ساختمان آنرا میرزا ابراهیم امین السلطان شروع کرد
و پسرش میرزا علی اصغر خان اتابك بانجام رسانید

۴- خرابیها و قتل عامهایی که تا کنون در قم شده است

اولین بار که اطلاع داریم شهر قم را ویران کرده اند زمان اسکندر مقدونی
میباشد که بدستور او خراب گردید و بهمان حال باقی بود تا زمان قباد پدرا نوشیروان.
هنگامیکه قباد از یسفون بجنك هیتالیان میرفت چون بدین ناحیت رسید و
آنرا ویران دید علت را پرسید گفتند هیچیک از پادشاهان رغبت نمیکرده که ویرانی
های اسکندر را آباد سازد

قباد در مراجعت دستور داد قم را عمارت کردند و از آن تاریخ تا زمان یزدگرد
سوم آخرین پادشاه ساسانی نام قم (ویران آباد کرد کواد) بوده است. (شهر ویرانی
که قباد آنرا آباد کرد)

در قرن اولیه هجری شهر قم چند بار مورد هجوم دیلمیان قرار گرفت و بارها ویران گردید

همچنین قمیها بواسطه تعلل در پرداخت خراج مکرر مورد خشم خلیفه قرار گرفتند همانطوریکه در مورد دیگران از این مقاله نوشته شده قم در زمان مغولان و تیموریان قتل عام و ویران شد

در زمان صفویه در سال ۱۰۴۴ چنان سیلی در رودخانه جاری شد که بیشتر از نصف شهر را خراب کرد و عده ای را نابود ساخت

علت این خسارات و تلفات این بود که سیل مزبور در تابستان هنگامیکه رودخانه خشک و هیچکس احتمال آمدن سیل را نمیداد جریان یافت و آثار آن تا مدت‌ها باقی بود

در زمان افغانها و پس از آن در زمان بازماندگان نادر شاه خرابیها و کشتارهای زیادی بقم راه یافت

در قرون اخیر نیز مکرر سیل شهر قم بخطر انداخته و از همه مهیب تر سیل خرداد ۱۳۱۳ بود که ذیلا شرح داده میشود.

سیل مهیب ۱۳۱۳ شمسی در قم - در قرن اخیر چند بار اتفاق افتاد که سیل از سد های رودخانه تجاوز کرده و به شهر خساراتی وارد ساخته است ولی تا آنجا که اطلاع داریم سیل ۱۳۱۳ از همه مهیب تر بوده است.

در زمستان ۱۳۱۲ برف زیاد آمد و کوه های بالای رودخانه تا بهار مستور از برف بود از اردیبهشت ببعد بارانهای متوالی باریدن گرفت و در نتیجه روز بروز آب رودخانه زیاد میشد و هر وقت سیلی از بالا شروع بآمدن میکرد از گلپایگان باخمین تلگرافی بقم اطلاع میدادند.

در شب ششم خرداد ۱۳۱۳ مطابق نهم صفر ۱۳۵۳ تلگراف آمد که سیل عظیمی رو بقم در حرکت است

ردم که چند بار شنیده بودند که سیل می آید ولی سیل از رودخانه تجاوز نکرده بود با کمال اطمینان در خانه های خود استراحت کردند در حدود ساعت ۱۰ یا ۱۱ شب بود

که سیل از چند نقطه شروع به تجاوز کرد - از طرف کوچه حرم ، از طرف راه اراك و شهر نو از بالای رودخانه (جنوب دیورستان حکیم نظامی فعلی) بطرف دروازه قلعه و پائین شهر خوشبختانه مردم هنوز گرم خواب نشده بودند و با اطلاع یکدیگر همه از خانه ها بیرون ریختند و با اینکه تا ظهر روز دیگر متجاوز از یک هزار خانه خراب شد یک نفر هم زیر آوار نرفت .

بل بزرگ نیز سوراخ و آب از این قسمت وارد شهر شد ولی با جدیت رئیس شهر بانی وقت و استفاده از زیلوهای مسجد امام از این راه خساراتی وارد نکردید .

روز دیگر شهر تعطیل عمومی شد و تمام مردم مخصوصاً سیل زدگان حال تأثر آوری داشتند و چون بیم این بود که مجدداً سیل دیگری بیاید مردم سخت در اضطراب بودند بعد از ظهر مرحوم حاجی شیخ عبدالکریم و عده زیادی از طلاب و جمع انبوهی از مردم برای بستن سد بطرف رودخانه حرکت کردند و رنج بسیاری متحمل شدند ولی آب دیگر زیاد نشد .

چون راه اراك و اصفهان و کاشان را آب گرفته بود مدتی تمام وسایل نقلیه و کامیونهای بزرگ از بازار و میدان کهنه و کوچه های تنگ محله های شاهزاده حمزه و پنجه علی و چهارمردان و دروازه قلعه عبور میکرد

برای سیل زدگان اعانات زیادی جمع شد و خانه های زیادی در اراضی مبارک آباد در جنوب خاك فرج توسط مرحوم حاجی شیخ عبدالکریم ساخته شد .
برای رودخانه نیز بعجله سدی بنا کردند .

آثار خرابی این سیل هنوز هم در شهر نو ، کوچه حرم ، دروازه قلعه و پائین شهر بخوبی دیده میشود .

اکنون که این سطور نوشته میشود یعنی شب ۱۳ فروردین ۱۳۲۸ خطر سیل سخت قم را تهدید میکند و از ظهر امروز سیل مهیبی در رودخانه جریبان یافته که از پاره ای نقاط نزدیک است وارد شهر شود .

۵- وضع قم از زمان قاجا ریه ببعده - شهر قم هر اندازه که وسیعتر و پر جمعیت تر میشد اساس آن بحال خود باقی بود تا اوایل سلطنت اعلیحضرت

فقید از سال ۱۳۰۷ شمسی بعد کم کم وضع آن تغییر کرد، ابتدا شروع بتسطیح قبرستان وسیعی که در پشت دیوار شمالی صحن نوتا مقابل مسجد امام ادامه داشت نمودند و پس از احداث خیابانهای متعدد و وسیع در اطراف آن، بقیه را بصورت باغی در آوردند و دور آنرا نرده کشیدند.

پس دروازه ای که روی بلرودخانه وصل بیازار وجود داشت و بازار متصل بآنرا خراب کردند و همانطور ادامه دادند تا انتهای میدان کهنه و يك خیابان وسیع و طولانی بنام خیابان آذر احداث نمودند همچنین باز مقابل در بزرگ مسجد امام را خراب کردند و تا آخر شهر ادامه دادند و خیابانی احداث کردند بنام بهروز.

اینرا فراموش کردم بنویسم که قبل از احداث خیابانهای آذر و بهروز در سمت مشرق قبرستان سابق خیابانی از شمال بجنوب کشیده شد که از جلو گذر خان و در كوچك صحن تا آخر شهر ادامه دارد بنام خیابان ارم، این خیابان مهمترین خیابانهای قم و براههای شوسه اصفهان و کاشان منتهی میگردد.

از موقعی که وضع شهر قم تاحدی تغییر کرد، هم جمعیت آن خیلی زیاد شد هم ساختمانهای عالی و بطرز جدید در این شهر مخصوصاً در دو طرف خیابان ها ساخته شده.

از ساختمانهای جدید قم دبیرستان حکیم نظامی، بیمارستانهای فاطمی و سهامیه، ایستگاه راه آهن و موزه میباشد که از میان آنها ساختمان دبیرستان شرح داده میشود.

۶- ساختمان دبیرستان حکیم نظامی - برای ساختن

دبیرستان متناسب با شهر قم و واجد بودن کلیه شرائط آموزشگاه بادر نظر گرفتن وضع طبیعی این شهر از اراضی موقوفه معصوم آباد، استفاده گردید و مراسم نصب اولین سنگ بنای آن در روز ۲۰ آبان ۱۳۱۴ شمسی با حضور نخست وزیر وقت (مرحوم فروغی) و وزیر فرهنگ (جناب آقای حکمت) و عده زیادی از فرهنگیان و طبقات دیگر بعمل آمد.

مجموع مساحت زمینی که بدبیرستان اختصاص داده شده است هفتاد و پنج هزار متر مربع میباشد که یک هزار و پانصد متر آن زیر بنای دو طبقه قرار دارد.

این دبیرستان دارای شش کلاس به عرض ۶ متر و طول ۷ متر است که چهار کلاس در طبقه اول و دو کلاس در طبقه دوم میباشد یک آزمایشگاه شیمی بطول ۱۲ متر و عرض ۶ متر که طبقه دوم، روی ساختمان کتابخانه قرار دارد و یک آزمایشگاه فیزیک بطول ۷ متر و عرض ۶ متر در طبقه دوم یک تالار سخنرانی و سن نمایش بطول ۲۴ متر و عرض ۹ متر دو جنوب شرقی عمارت و چندین اتاق دیگر برای رئیس دبیرستان، دفتر کتابخانه عکاسی و روشویی میباشد.

در استحکام این ساختمان نهایت جدیت بعمل آمده و بایه های آن از آهن و سنگ و سیمان و آهک بالا رفته است.

دبیرستان حکیم نظامی در روز پانزدهم شعبان مطابق ۱۸ مهر ۱۳۱۷ افتتاح شد. (در این قسمت از کتاب راهنمای قم استفاده گردیده است.) اکنون اداره فرهنگ در قسمتی از طبقه دوم است و ساختمان کتابخانه بصورت دو کلاس در آمده و کتابخانه در اتاق آزمایشگاه فیزیک میباشد.

۷- **رودخانه قدیم** - بی مناسبت نیست از سوابق تاریخی رودخانه قم و اختلافاتی که میان قمیها و قنار رودخانه بوده ذکر کنیم، چون بیان این موضوع خانی از اهمیت نیست لازم است باطلاع خوانندگان گرامی برسانیم که مستند، مادر بیشتر مطالب این قسمت، تاریخ قدیم قم میباشد، که جداگانه راجع باین کتاب در این مقاله شرحی نوشته شده است

قبلا باید دانست که انار بار رودخانه قدیم قم میباشد و انار بار اراضی کنار رودخانه است (بار یعنی کنار یا مقصود از آن قرایی است که رودانار در آن میریخته است) قریه نیمور و خوره جزه انار بار بوده است، قریه نیمور پیش از اسلام وجود داشته و در آن آتشکده ای بنام بشتاسف قرار داشته است

پیش از آمدن اشعریها بقم رسم چنان بوده است که پس از گذشتن یکماه از عید نوروز، آبادیهای کنار رودخانه از حدود کمره پائین جلو آب را می بستند و از همین جهت شهر قم از لحاظ کم آبی سخت در فشار قرار میگرفت و اهالی نمیتوانستند برای تابستان سبزی کاری نمایند.

پس از آمدن اشعریها (در سال ۹۴ هجری چون وضع را بدان منوال دیدند برای تأمین آب شهر و بستن پاك قرار داد عادلانه روی بطرف انار بار و كمره نهادند و دو پیشنهاد بساكنان قراء انار بار نمودند یکی آنكه از روی عدالت آب را بالسویه تقسیم کنند نیمی بمصرف زراعت اراضی کنار رودخانه برسد نیمی دیگر بطرف قم جریان یابد دیگر آنكه همانگونه كه در تابستان جلو آب را میگیرید و ما را از كشت و كار محروم میکنید، در زمستان و موقع سیلاب هم جلو آب را بگیرد تا اقلایا اگر در تابستان از آب محروم هستیم در زمستان بخطر سیل دچار نشویم، خلاصه آنكه در نفع و ضرر شريك یكدیگر باشیم

اهالی انار بار هیچيك از این دو پیشنهاد را نپذیرفتند و چون تاب مقاومت نداشتند بقلعه های خود گریختند و محاصره شدند، قمیهای نیز کلیه سدها و بندها را خراب کردند و تمام آب رودخانه را بطرف قم جاری ساختند

از این بیعده قم رو بآبادی گذاشت و باغها و بوستانهای زیادی در آن احداث گردید ولی كشت زارهای انار بار بكلی خشك شد و ازمیان رفت

چندین بار میان ساكنان قم و انار بار زد و خوردهای خونین رخ داد كه بتسلیم انار بار آنها در برابر قمیها منتهی گردید و قرار شد راجع به تقسیم آب، اهالی انار بار بآنچه اهالی قم میگویند رضایت دهند

انار بارها می گفتند چون اراضی ما ریگزار و از شما ریگزار نیست، بیش از شما بآب احتیاج داریم، اگر بزراعت ما آب دیرتر از موعد مقرر برسد آسیب فراوان بیند ولی اراضی شما اینطور نیست

برای اینکه تقسیم آب كاملاً عادلانه باشد خاك هر دو قسمت را امتحان کردند از قم درده روز و از انار بار در پنج روز خشك شد، دودسته اتفاق کردند دودانك آب از قم و چهار دانك از كمره بیابن باشد و در هر پانزده روز پنج روز تمام آب بطرف قم جریان یابد و ده روز مورد استفاده انار بار واقع شود

برای اینکه معلوم گردد تا چه مسافتی از رودخانه آب بطرف قم جریان می یابد قرار شد یك نفر اسب سوار صبح تا غروب در امتداد رودخانه اسب بتازد بهر جا كه رسید آب

از همانجا بیابین بطرف قم روانه گردید، اسب سوار یکروزه تایست ونه فرسنگ براند و غروب بقریه ای از قراء کمره رسید بنام تیره (تبرته) در طول این مسافت سی نهر بقره، مختلف جریان داشت که همه آنها بطرف قم جاری میشد

پس از این تقسیم وضع آب قم خوب شد و انواع زراعتها در آن توسعه یافت
اختلافاتی که بعد از این تاریخ راجع بآب رودخانه رخ داد از بحث مباحراجم است،
۸ - **تغییر مجرای رودخانه** - مجرای کنونی رودخانه، مجرای اصلی آن نیست، اگرچه نمیدانیم رودخانه از چه زمانی تغییر مجرای داده لیکن باخواهدی که در دست است تردیدی باقی نمیمانند در اینکه در قدیم (شاید تا اواخر ساسانیان) رودخانه از محلی که فعلاً بروودخانه صفی آباد معروف است میگذشته و از حدود دروازه قلعه و دروازه کاشان عبور میکرد و از قسمتی از قنوات و از جمله قریه سراجیه جریان داشته و موسوم بروودخانه گل افشان بوده است چون سمت چپ رودخانه پست بوده شن ولای رودخانه در اثر مرور ایام قسمت اصلی را مرتفع کرد، آب بتدریج از سمت چپ جریان یافت و کم کم این قسمت را گود نمود و بصورت رودخانه فعلی در آورد رودخانه اصلی مدتی خشک بود: پس از آن مجدداً چشمه هایی در آن جریان یافت و تامدتی مورد استفاده بعضی قنوات بود

امروز هم هرگاه آب رودخانه طغیان کند متوجه مجرای اصلی خود نمیکردد
۹ - **پلهای رودخانه تا آنجائی که اطلاع داریم همواره بر روی رودخانه** قم پلهای متعدد وجود داشته و وضع شهر طوری بوده که وجوه چندین پل را روی رودخانه ایجاد مینموده است

یعقوبی که قرن سوم هجری میزیسته گوید که رودخانه قم شهر را بدو قسمت شرقی (مینجان) و غربی (کمندان) قسمت میکند و پلهای سنگی این دو قسمت را بیکدیگر متصل مینماید

در زمان تألیف تاریخ قم (قرن چهارم) بر روی رودخانه چهار پل محکم و عالی قرار داشته که از آثار اشعریها بوده است، در زمان صفویه نیز پل در کنار دروازه، شاه فرج بنام شد که بغایت زیبا و عالی بوده است

ابن پل در زمان قاجاریه شکست یافت و مشرف بخرابی گردید
در سال ۱۲۹۲ هجری در زمان سلطنت ناصرالدین شاه نایب الحکومه وقت
موسوم بعلی خان ستقری (ریش بلند) سقف پل را برداشت و مجدداً بر روی آن سقف
محکمی بناممود و همین پل است که امروز خیابان ایستگاه و تهران را بخیابان آذر
متصل میکند *

اکنون گذشته از این پل سه پل دیگر نیز که همه آنها در سالهای اخیر ساخته
شده وجود دارد

۱۰- بناهای تاریخی در قم- از ساختمانهای تاریخی مربوط بقبل از
زندیه (طبق قانون عتیقیات ساختمانهای قبل از زندیه تاریخی گفته میشود)
در قم چند بنائی بیش باقی نمانده است از جمله چند گنبد و بناء مربوط بزمان تیموریان (طبق
تاریخی که در کتیبه آنها نوشته شده) در یکی از باغهای جنوب شرقی شهر نزدیک مقبره علی بن
جعفر میباشد که گویا مقبره خانوادگی یکی از خاندانهای معتبر قم بوده و ابراهیم بن محمود
که دستورداد تاریخ قم بفارسی ترجمه شود یکی از افراد آن خاندان میباشد.
در حرم حضرت معصومه و اطراف حرم نیز بناهایی از زمان صفویه
باقی می باشد.

يك آب انبار از بناهای شاه عباس دوم در دارالشفاء برپاست .
قسمتی از مسجد امام و مسجد پنجه علی و چند بنا و مسجد دیگر نیز جز، ابنیه قدیمی
قم میباشد .

از بناهای با عظمت قم صحن نو و ایوان آئینه حضرت معصومه است که در اواخر
سلطنت ناصرالدین شاه ساخته شده دیگر سقف تیمچه ای است در بازار که شاید کمتر بتوان
برای آن نظیر پیدا کرد.

این دو بنا از آثار استاد حسن معمار معروف قمی میباشد

۱۱- مسجد جامع قم - مسجد جامع در یکی از محلات شمال شهر به همین
نام واقع شده است ، ظاهر بنا قسمتی مربوط بزمان فتحعلی شاه و قسمتی دیگر مربوط
بزمان ناصرالدین شاه میباشد و چند کتیبه ای که در ایوانها و مقصوره مشاهده میشود

متعلق بزمان فتحعلی شاه است ولی از وضع استیل بنا و نوشته پاره ای از نویسندگان معلوم میشود که اصل بناء این مسجد از هزار سال هم متجاوز است ، نویسنده کتاب مرآت البلدان در حرف جیم از کتاب مزبور گوید که جامع قم از بناهای ابوالصدیم علی بن الحسین بن علی بن آدم اشعری میباشد .

سپس بتوصیف مقصوده آن پرداخته میگوید بنظیر آن در هیچ جایست از مراجعه بکتاب رجال و بدست آوردن شرح حال ابوالصدیم که از مجدثان بنام میباشد معلوم شد که او در قرن سوم هجری میزیسته و نمیتوان گفت که مقصود از جامع قم مسجد جامع دیگری غیر از جامع فعلی است زیرا با توصیفی که از مقصوده آن کرده مسلم است که در قم مسجد دیگری نیست که دارای چنین مقصوده ای باشد نتیجه اینکه از تاریخ بنای مسجد جامع قم در حدود یازده قرن میگذرد و از زمان فتحعلی شاه بعد تمام آن را تعمیر کرده اند ، در این مورد احتمال دیگری هم هست و میتوان گفت که مسجد جامع قم مسجد امام فعلی بوده و با احتمال دیگر در حدود خاکفرج قرار داشته و بکلی از میان رفته و نویسنده کتاب مرآت البلدان (که این کتاب هم داستان جداگانه ای دارد) جامع زمان خود را توصیف کرده است .

۱۲ - تاریخچه ای از بنای گنبدی مرقد و صحن

حضرت معصومه

سابقاً گفتیم که حضرت معصومه هنگام ورود بقم در این شهر مریض گردید و از جهان رحلت فرمود و در محل فعلی مدفون شد پسران سعد اشعری سائبانی از یوریا بر روی مزار او ترتیب دادند ، مدتی بعد زینب دختر حضرت جواد گنبدی بر روی قبر ساخت ، بعد از آن تاجائیکه اطلاع داریم در سال ۳۵۰ هجری مختصر تغییر و تعمیری در ساختمان گنبد داده شد .

در سال ۴۱۳ مرقد حضرت معصومه باخشتهای کاشی زیبا آراسته گردید و در سال ۵۲۹ یکی از زنان بلند همت زمان بنام شاه بیگم گنبد سابق را خراب و بجای آن گنبد مجلل باشکوهی بنا کرد .

در سال ۹۲۵ شاه اسماعیل صفوی ایوان شمالی را بساخت .
 شاه طهماسب برای تولیت آستانه میرسید حبیب الله پسر میرسید حسین خاتم
 المجتهدین (جد خاندان تولیت) را که اصلاً اهل جبل عامل بود از اصفهان بقم خواست
 (دو پسر دیگر او رانیز بتولیت حضرت عبدالعظیم و مقبره شیخ صفی برقرار نمود)
 در سال ۱۰۷۷ شاه صفی اول صحن زنانه را ساخت .
 شاه عباس ضریحی از فولاد سفید بر روی مرقد ترتیب داد .
 در سال ۱۲۱۸ فتحعلی شاه گنبد را طاق نمود و در سال ۱۲۳۶ مسجد بالاسر بنا شد
 در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه صحن کهنه بصورت کنونی در آمد .
 در سال ۱۲۷۵ ضریح فولادین شاه عباس را نقره نمودند .
 در اواخر قرن سیزدهم هجری شالوده صحن جدید بوسیله آقا ابراهیم امین -
 السلطان ریخته شد و ساختمان آنرا پسرش میرزا علی اصغر خان اتابک در سال ۱۳۰۳
 پایان رسانید .

معمار این ساختمان زیبا استاد حسن معروف است که بنای تیمچه بزرگ که
 قطعاً از بناهای کم نظیر می باشد و همچنین طاق مسجد سپهسالار در تهران از آثار
 او است .

۱۲ - دانشمندان و رجالی که از قم برخاسته اند

چون شهر قم از ابتداء مرکز تشیع بوده و معتقدات شیعیان از این شهر بسایر
 نقاط منتشر میگردد ، عده ای از بزرگترین علماء و محدثین شیعه از این شهر
 برخاسته اند که برای اطلاع از اسامی و شرح حال آنان بایستی بکتاب رجال مراجعه کرد
 از معروفترین علماء شیعه زکریا بن آدم (مدفون در قم مقبره شیخان) علی بن
 بابویه (مدفون در قم) و پسرش محمد بن علی رئیس المحدثین ملقب بصدوق (مدفون
 در شهرری) و محمد خالد بن برقی و جعفر بن قولویه و محمد بن صفار اهل قم بوده اند
 از اطباء ابوالمحارب ، حنین بن محارب معروف و از فلاسفه خواجه نصیر و قاضی
 سعید معاصر صفویه از قم برخاسته اند .

قمیها در شعر و ادبیات هم از دیگران عقب نبوده اند و گذشته از عده بسیاری

شاعر فارسی زبان که از قرن چهارم تا امروز از قم برخاسته اند مانند ابوالاشعث قمی (در قرن چهارم) قدیمترین شاعر عراقی جعفر بن محمد بن علی المطار قمی که او را در شعر از رودکی هم بالاتر میدانسته اند، رکن الدین قمی در قرن هفتم هجری - نظامی (که با احتمال قوی از اهل قم بوده) شهیدی قمی معاصر سلطان حسین صفوی آذری کدلی و پسرش شرر قمی که اسامی آنان بتفصیل در تذکره ها ذکر شده عده ای از نویسندگان و ادباء عرب زبان هم از قم برخاسته اند که شرح حال ایشان در معجم الادباء یا قوت حموی ذکر گردیده است.

از رجال ادب و سیاست ابوالفضل ابن عمید و پسرش ابوالفتح و تاج الملك وزیر ملک شاه سلجوقی و مؤید الدین محمد بن عبد الکریم قمی از وزراء خلفاء عباسی و مجد الملك براوستانی وزیر برکیازق و ابن علقمی (عامل مؤثر انقراض خلافت عباسی) را باید نام برد.

از علماء صرف و نحو عربی تنها کسی که اکنون در نظر دارم نظام الاعرج قمی نیشابوری است که گذشته از این که تنها دانشمند صرف و نحو است که اهل قم بوده تنها قمی است که میدانیم مذهب تسنن داشته است.

وی مؤلف کتاب شرح شافیه ابن حاجب معروف بشرح نظام است که از بهترین کتابهای صرف میباشد ولی باید دانست که هویت نظام بطور قطع معلوم نیست، قمی بودن او نیز مسلم نمیشد.

۱۴ - مردم قم - شکی نیست در اینکه مردم قم آمیخته ای از ساکنان قدیم یعنی پیش از اسلام و قبایل مهاجر عرب هستند، عده زیادی نیز از شهرهای دیگر و از قبایل مختلف ایران بتدریج در قم توطن اختیار کرده و درائر مرور زمان قمی شده اند عده ای از خانواده های معتبر قم را میدانیم که کی و از کجا بقم آمده اند سادات موسوی، رضوی و برقعی، طباطبائی، حسینی از قدیمترین خانواده های قم هستند

اما اگر بخواهیم درباره اخلاق قمیها قضاوتی بنمائیم باید بگوئیم که از جهت بشتکار

و فعالیت عزت نفس، قناعت طبع، زیر بار چابلوسی و تملق نرفتن، صراحت لهجه، سرعت انتقال، عاطفه، کمک بنوع ممتازند و علت اینکه در خارج گاهی در باره قمیها بد قضاوت میشود اینست که کسانی که از نقاط دیگر بم می آیند با عده معدودی سروکار دارند و بد اخلاقیهایی که مشاهده میکنند یا سوء رفتارهایی از همان افراد بخصوص می بینند ملاک اخلاق قمیها قرار میدهند در صورتیکه خود قمیها نیز از اعمال اینگونه افراد که عموماً قمی نیستند نفرت دارند

اگر کسی میخواهد در باره اخلاق اهالی قم قضاوت نماید باید مدتی در میان قمیهای اصلی زندگی کند آنوقت قضاوت کند

اتفاقاً این نوع قضاوتهای سرسری از سابق هم راجع بم و هر نقطه ای که محل آمد و رفت مسافرین بوده میشده است

در زمان فتحعلی شاه در يك زمان دو نفر در باره قم قضاوت کردند یکی سخت تکذیب و دیگری تعریف و توصیف فراوان کرده است اولی حاجی زین العابدین شیروانی ملقب بمستعلی شاه نویسنده کتابهای ریاض السیاحه و بوستان السیاحه که در کتاب اخیر ناتوانسته است از اخلاق اهل قم بد گفته و شعر معروف شاه طهماسب را ذکر کرده و این جمله را نوشته: یکی نبود که دل رباید یا در مرآت انسانیت کامل نماید دیگری میرزا سنگلاخ نویسنده تذکرة الخطاطین میباشد که میگوید

دیباچه بم از دار القرار است در آن صاحب دلاں چندین هزار است

بی مناسبت نیست ذکر این هم از قبایل اطراف شهر بشود: در بخشهای تابعه قم ساکنان قسمت کوهستان و قنات بنظر میرسد که همان ساکنان قدیم قم میباشند در بخش خلجستان مخصوصاً در ناحیه جهورد قبائل خلج ساکنند و عده زیادی از آنان هنوز بزبان خلجی که شعبه ای از ترکی میباشد سخن میگویند

در بخش قمرود قبائل شاهسون و کله کو ساکنند و ترکی تکلم میکنند عده ای از عربهای میش مس و بغدادی و چندین قبیله دیگر نیز در این قسمت سکونت دارند و در قنات هم بعضی از قبایل شیرازی زندگی میکنند

۱۵- معارف قدیمه در قم - از قرن اول هجری تا کنون شهر قم مرکز طلاب

علوم دینی بوده و همانطور که گفتیم عده ای از علماء و محدثان از این شهر برخاسته اند
منتهی چون اغلب ساکنان ایران تازمان صفویه، پیرو مذهب تسنن بوده اند نسبت بقم
توجه زیادی نبوده است ولی از زمان صفویه در قم مدارس متعدد با موقوفات کافی
احداث شده و همواره عده ای از طلاب مشغول تحصیل بوده اند

در زمان قاجاریه نیز چند مدرسه در قم ساخته شد که هنوز دائر میباشد
در زمان فتحعلی شاه بزرگترین عالم شیعه مرحوم میرزا ابوالقاسم قمی مؤلف
کتاب قوانین و جامع الشتات در قم حوزه درسی داشته و عده ای از محضر او استفاده
می کرده اند

داستان ارادات فتحعلی شاه نسبت بمرحوم میرزا معروف است و متن نامه شاه در تسلیت بآن
مرحوم هنگامیکه فرزندش در حوض آب افتاده و خفه شده بود در دست است و حکایت
از ارادات کامل شاه نسبت باو مینماید

در آغاز مشروطیت عده ای از طلاب قم برای مبارزه با استبداد سخت فعالیت میکردند و حتی
مدتی مشق نظام میکردند تا در موقع لزوم بتوانند فداکاری کنند - استبداد صغیر در ضمن
کسانیکه بدستور محمدعلی شاه دستگیر شدند چند نفر از طلاب قمی بودند - در جنگ
بین الملل اول که کمیته مهاجرت در قم تشکیل گردید باز عده ای از طلاب فعالیت میکردند
هنگام آمدن روسها بقم در تعقیب مهاجرین، که مردم فوق العاده در وحشت و اضطراب
افتاده بودند، حاجی میرزا محمد که از علماء میرز و معروف زمان خود بوده (بدر آقای
اشرافی واعظ معروف) با ژنرال بارانوف فرمانده کل قوای روس ملاقاتی بعمل آورد که
از چند جهت دارای اهمیت فراوان است (شرح این ملاقات و سؤال و جوابها و آثاری
که بر آن مترتب گردیده در سلسله مقالات ایران در جنگ گذشته بقلم نویسنده در
روزنامه استوار داده شده است)

در سال ۱۳۴۰ هجری مرحوم حاجی شیخ عبدالکریم ازارک بقم آمدند و اساس
روحانیت فعلی را گذاشتند و طلاب را از اطراف بقم دعوت و برای هر یک مقرری
تعیین کردند: طولی نکشید در تمام مدارس در هر حجره چند طلبه سکونت داشت و
روز بروز بر شماره طلاب افزوده میکردید، از سال ۱۳۴۷ موضوع قانون اتحاد شکل و

امتحان طلاب و پاره ای عوامل دیگر و اینکه در تشکیلات عدلیه داوری راه برای ورود محصلین قدیمه بخوبی باز بود، باعث شد که عده ای تغییر لباس بدهند و وارد ادارات گردند لیکن بسیاری هم باقی ماندند و با همه دشواریها مقاومت نمودند.

در سال ۱۳۱۵ شمسی مرحوم حاجی شیخ عبدالکریم از جهات رحلت کردند و بیم این بود که تشکیلات روحانیت قم بکلی از هم متلاشی شود ولی بهمت چند نفر از علماء مبرز که در قم وجود داشتند بهر زحمتی بود طلاب نگاهداری شدند و شهریه آنها داده میشد.

پس از وقایع شهریور ۱۳۲۰ مجدداً تشکیلات روحانیت قم رونقی گرفت و حجرات خالی مدارس قدیمه باز برای قبول کردن طلاب جدید تنگ بود و روز بروز بر شماره طلاب افزوده میگردد بطوریکه اکنون شماره آنان در قم از هر موقع زیاده تر است و شاید پنج یا شش هزار نفر برسد.

۱۶- معارف جدید - مقید کردن معارف بجدیده و قدیمه از لحاظ روش

تحصیل میباید بنا بر این باشد باید بگوئیم از مدتی قبل از مشروطیت مردم قم مثل مردم دیگر شهرهای ایران مختصر آشنائی بوضع فرهنگ جدید و روش آموزش بطرز نو، داشتند ولی عواملی مانع از اجراء آن میگردد، همچنین در سال ۱۲۱۸ قمری اولین مدرسه جدید در قم بوسیله حاجی میرزا حسن رشیده تأسیس گردید، همچنین در سالهای ۱۳۲۰ و ۲۶ قمری نیز مدارس در قم افتتاح و پس از مدتی منحل شد در

در سال ۱۳۳۵ معارف قم رسمی گردید و در ۱۳۳۸ اوقاف هم ضمیمه فرهنگ شد کم کم نمایندگی اوقاف سپس نمایندگی معارف در قم تأسیس و از سال ۱۳۰۶ شمسی بعد مدارس متعددی در قم افتتاح گردید، در سال ۱۳۱۳ دبیرستان نیز در قم تأسیس شد.

در سال ۱۳۱۹ دبیرستان قم کامل گردید به علاوه چند دبیرستان سه کلاسه در قم وجود داشت.

بعد از وقایع شهریور توجه مردم نسبت به فرهنگ کم شد و بتدریج از شماره محصلین کاسته میشد از سال ۱۳۲۴ دوباره مردم به فرهنگ توجه پیدا کردند و سال بسال شماره

دانش آموزان زیادتر میشد و اکنون که این مقاله نوشته میشود قم دارای يك ديپرستان ۶ کلاسه پسرانه و يك ديپرستان سه کلاسه دخترانه و يك ديپرستان يك کلاسه ملی پسرانه و شماره زیادی دبستان میباشد و عده محصلین در این سال از تمام سالهای گذشته زیادتر است ولی با همه اینها ناگفته نماند که شماره محصلین قم نسبت به جمعیت شهر که در حدود هشتاد تا نود هزار نفر است بسیار کم میباشد.

۱۷ - راجع بکتاب تاریخ قم - بی مناسبت نیست در پایان

مقاله مختصری نیز راجع بکتاب تاریخ قم نوشته شود. کتاب تاریخ قم که متأسفانه متن عربی آن در دست نیست و قسمتی از ترجمه فارسی آن باقی مانده بطور قطع یکی از منابع مهم تاریخ ایران بشمار میرود زیرا قسمت مهمی از مطالب آن همانطور که در فهرست کتاب ذکر شده مربوط بتحولاتی است که در ایران و پس از آن در شهر قم رخ داده است مخصوصاً کتاب مزبور از اینجهت بیشتر دارای اهمیت میباشد که عات آمدن قسمتی از قبایل عرب بایران و وضع آمدن و رفتار آنان را با ساکنان اصلی و همچنین طریقه رفتار خلفاء و حکام را باشهرهای مفتوحه و چگونگی گرفتن خراج و مساحی اراضی و طرز برخورد عربها با ایرانیان و کیفیت انعقاد قرار داد بین خلفاء و شهرهای ایران و این قبیل امور را که در آثار گذشته کمتر میتوان یافت شرح میدهد، نویسنده این کتاب حسن بن محمد بن حسن قمی شیبانی هم در عداد راویان حدیث و هم جزء کاتبان و نویسندگان میباشد، وی معاصر شیخ صدوق بوده و علماء روایات او را معتبر دانسته اند و در کتب رجال و فهرستها نام او ذکر گردیده است، بطوریکه از کتاب تاریخ قم بر میآید حسن بن محمد بر تاریخ ایران و اسلام احاطه کامل داشته و بهترین دلیل اطلاعات وسیع او از تاریخ همین تألیف تاریخی با این تفصیل و دقت در باره شهر دور افتاده و گمناهی مانند قم میباشد زیرا مسلم است که قبل از او کسی راجع بقم کتابی ننوشته و این عمیده تعجب میکرده که چرا اهل قم بفکر جمع آوری اخبار خود نیستند.

همچنین علی بن محمد کاتب برادر نویسنده تاریخ قم که مدتی والی قم بود تفحص بسیار کرد که کتابی راجع باخبار قم بدست آورد ولی دست نیافت.

فقط راجع بآمدن اشعریها بقم یکمفر بنام علی بن حسین، طالبی جمع آوری نموده بود که در تاریخ ۳۲۸ سقف اطاقی که کتاب در آن بوده فروود آمد و کتاب از بین رفت.

بنا بر این در سال ۳۷۸ هجری حسن بن محمد کتاب تاریخ قم را بنام صاحب بن عباد تألیف نمود. علت تألیف این کتاب آن بوده است که قبل از حسن بن محمد، حمزه بن حسن اصفهانی کتابی بنام (اصفهان) تألیف و اخبار اصفهان را در آن جمع آوری نموده حسن که گویا بوطن خود زیاد علاقه داشته است در صدد برمیآید نظیر کتاب اصفهان حمزه کتابی راجع بقم تألیف نماید، امر دیگری که او را ادا ر بنوشتن این کتاب کرده علاقه ای بوده است که از بعضی رجال زمان خود از قبیل ابوالفضل بن العمید و برادر خود ابوالقاسم علی بن محمد که هر دو اهل قم بوده اند، مشاهده میکرد، است. کتاب تاریخ قم بسیار مفصل و مشتمل بر بیست باب و هر باب چند فصل و مجموعاً پنجاه فصل داشته است.

این کتاب به زبان عربی تألیف یافته و امروز از متن عربی آن اطلاعی در دست نیست.

در قرن نهم هجری یکی از اعیان قم بنام ابراهیم بن محمود که باین کتاب علاقه وافری داشته یکی از نویسندگان بنام حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی را تشویق کرد کتاب مزبور را از عربی بفارسی ترجمه نماید.

حسن بن علی مزبور کتاب را بفارسی ترجمه نمود ولی افسوس که از ترجمه او نیز بیش از پنج باب که جلد اول کتاب میباشد باقی نمانده است.

گویا متن عربی تاریخ قم تا اواخر صفویه هم وجود داشته است. ترجمه فارسی تاریخ قم روان و ساده و از کلمات زیادی و مترادف مشکل و عبارات پیچیده عاری است و جمله های آن کامل میباشد ولی آثار ترجمه بخوبی از آن آشکار است.

بعضی کلمات غلط و جمالات ناقص در آن مشاهده میگردد که بدون شك از تصرف ناسخان میباشد.

ترجمه تاریخ قم در سال ۱۳۱۳ شمسی بتصحیح و اهتمام آقای سید جلال الدین
طهرانی بطرز زیبایی چاپ شده است .

مطالب ما در اینجا پایان میرسد و از اینکه بعضی از مطالب بطور مجمل
یا ناقص ذکر شده یا اصلاً ذکر نگردیده از خوانندگان کرامی معذرت
می خواهیم .

۲۸/۱/۲۸

علی اصغر فقیهی

شهرستان قم از نظر معرفت الارضی

خشکیهای کره زمین اعم از کوهها و دشتهای پستی ها و برآمدگیها عبارتند از ته نشستهای که دریاهای ادوار مختلفه زمین شناسی (۱) بر جای گذاشته اند و بعداً عوامل طبیعی مختلفی که شرح آنها از بحث ما خارج است آنها را بصورت کوه - دره - دشتهای هموار و یا ناهموار در آورده اند

البته ته نشست همیشه در دریاهای صورت میگیرد و تدریجاً از وسعت خشکیها و ارتفاع برآمدگیها کاسته و بر قطر رسوبات کف دریایی افزاید تا اینکه بازروزی بر جای دریاهای فعلی شهرهای جدید آینده بنا شود در دوران سوم قسمت مهمی از نواحی اطراف قم بواسطه دریای بزرگ مدیترانه مرکزی (۲) پوشیده بوده است

رسوبات و ته نشستهای دریای مزبور اکنون در اطراف کوههای شاه جمال - نره داقی - دوبرادران - خضر - کیکویه و سایر کوههای شهرستان قم دیده میشود آثار دریای مزبور در نقاط نامبرده همان رسوبات GRES (۳) و MARNE (۴)

۱- علماء و اساتید زمین شناس از روی پدیدههای مختلف طبیعی و از مقایسه بقایای سنگ شده جانوران و گیاهانی که سابقاً میزیسته اند تاریخ گذشته زمین را به پنج دوران و هر دوران به چندین دوره و هر دوره را به چندین طبقه یا اشکوب تقسیم کرده اند ۲- دریای مدیترانه مرکزی دریای وسیعی بوده که در دوران سوم قسمت مهمی از کره زمین را (از قبیل اسپانیا - ایتالیا - جنوب فرانسه - آسیای صغیر - ایران - هندوستان میپوشانده است

۳- کره یا سنگ ماسه عبارت است از سنگهای سختی که از ماسه های بسیار ریزی بوجود آمده باشد

۴- مارن ترکیبی است از سیلیکات مضاعف الومی ینوم و کلسیم یا به عبارت دیگر رسوبات با آهکی است که خواص ظاهری آن چسبندگی و جاذب الرطوبه بودن است

کالکر (سنگ آهک) و بعضی اوقات سنگهای کچی و سنگهای نمکی میباشد که متعلق بدوره میوسن (۵) ازدوران سوم است

رسوبات نامبرده را هر کجا که دیده شوند طبقات پوشش نفت نامیده اند عموماً اساتید زمین شناس انگلیسی قسمتی از طبقات نامبرده را بنام طبقات فارس موسوم کرده اند که در بسیاری از نواحی در زیر طبقات گفته شده سنگهای آهکی محتوی مخازن نفت دیده شده است و بعید نیست که در گنبد نمک دره فرسخی شمال غربی شهر قم نیز نفت وجود داشته باشد بطور کلی رسوبات دریای میوسن در اطراف قم از چندین قسمت تشکیل گردیده از این قرار:

الف- اولاً در زیر تمام تشکیلات میوسن اطراف قم که در زیر شرح داده خواهد شد مارهای خاکستری و طبقات سنگ کچ و کنکلو مرا (٦) شناخته شده است

ب- در روی طبقه گفته شده و در زیر تشکیلات میوسن قم سنگ ماسه های سبز رنگ و آهکهای ماسه دار دیده میشود که محتوی فسیل (٧) خار پوستانی از فامیل کلیپاترید و بخصوص جنس اسکوتلا سوپرو توئندامی باشد

ج- در روی طبقه نامبرده رسوبات مارنی و آهکی وجود دارد که بطور وفور دارای فسیل روزنه دارانی از فامیل اریتوئندید میباشد مخصوصاً جنس معروف اپیدوسیکلینا در نزدیکی شاه جمال در ۵۰۰ متری خط آهن و همچنین در دامنه شمالی کوه نره داتی فراوان است تا بحال از جنس نامبرده دو گونه معروف خیلی فراوان دیده شده است یکی گونه اپیدوسیکلینا دیلاتاتا و دیگری گونه الفانتیکا

د - در روی تشکیلات مارنی محتوی لپی دوسیکلین باز تشکیلات مارتهای

۵- دوران سوم راه ۴ دوره تقسیم کرده اند بترتیب عبارتند از: انوسن الیگوسن میوسن پلیوسن

۶- کنکلو مرا عبارت است از تخته سنگهایی که از قاره سنگهای درشت و ریز درون یک خمیر سیلیسی بوجود آمده باشد

۷- فسیل بقایای سنگ شده موجودات گذشته.

نمك دار و مارنهای ماسه دار برنك قرمز یا خاکستری و سنك گچ سبز رنك گذاشته شده است *

ه - بالاخره در روی تمام تشکیلات فوق الذکر مارنهای سبز رنك دیگری قرار گرفته که دارای دو کفه ایهای فراوان است و از آن جمله میتوان جنس معروف پکتق را نامبرد خصوصاً گونه فراوان آن یکتن تپژی در تمام مارنهای سبز رنك وجود دارد

تشکیلاتی که شرح داده شد بطور کلی بوسیله استادان زمین شناسی انگلیسی بنام گروه دریائی نامیده شده است

تقسیمات زمینهای میوسن در اطراف قم

نخستین طبقاتی که در اطراف قم گذاشته شده است بنظر میرسد همان سنك ماسه های اسکوتلا دار باشد و این ته نشستها را ممکن است به طبقه آکی تانین (۸) نسبت دادولی در آهکهای نره داقی چون اخیراً بعضی از شکمیا بان مشخص میوسن نواحی برده و (۹) از قبیل ییری لاکوندینا یافت شده است از این جهت میتوان این تشکیلات را به آتاز بوروی گالین نسبت داد (۱۰)

چون در تشکیلات مارنی میوسن علاوه بر لپی دوسیکلینا روزه داران دیگری مانند گلویی ژرینا و تکستولاریا و میوژیت سینا کشف گردیده که در نواحی دیگر دریای مزوژه (۱۱) از قبیل ایتالیا - عراق عرب - آسیای صغیر در تشکیلات آکی تانین بدست آمده است میتوان گفت که تشکیلات مارنی لپی دوسیکلین دار نامبرده نیز در همان زمان (آکی تانین) گذاشته شده باشد بطور کلی نتیجه

۷ - دوره میوسن را به چهار طبقه یا اشکوب (اتاز) تقسیم کرده اند و بترتیب قدمت از ایقرارند :

(۱) اکی تانین (۲) بور دیگالین (۳) وندوبونین (۴) یونین

۹ - بر دو یکی از بنادر غربی فرانسه است که از نظر زمین شناسی مورد مطالعه قرار گرفته است

آقای دکتر فرشاد استاد کرسی دیرین شناسی و چینه شناسی دانشگاه تهران تشکیلات نامبرده را مربوط به بور دی گالین میدانند

میشود رشته دریائی که در دوره میوسن (در اتاز آکی تانین و بوردی گالین) زمینهای اطراف قم را احاطه مینموده قسمتی از دریای مدیترانه مرکزی یا موزه میباشد
بررسی نوع ته نشینتها و جنس فسیلهای اطراف قم

۱- کوههای شاه جمال در ۴ کیلومتری جنوب غربی شهر قم جنس سنگهای رشته کوهی که نزدیک به خط آهن قرار گرفته از مارن است و جنس سنگهای رشته بعدی که در پشت رشته کوه قبلی با فاصله واقع است از سنک ماسه های اسکوتلادار میباشد

فسیلهایی که تا این تاریخ در این ناحیه دیده شده عبارتند از جنس پکتن گونه معروف آن پکتن تیتیزی جنس لوسینا جنس کاردیتا جنس اسکوتلا گونه فروان آن سو برو تو ندا جنس لیبیدوسیکلینا گونه های معروف آن الفالنیگنا و دیلاتاتا و نمونه هایی از مرجانیهای شش تیغه ای نیز دیده میشود

۲- کوه نره داقی در دامنه جنوبی کوه خضر در ۵ کیلومتری جنوب شهر قم بصورت یک مخروط خوابیده ای که قاعده آن شرقی و رأس آن غربی است قرار دارد جنس رسوبات این ناحیه عبارت است از سنک ماسه - سنک آهک - سنک کچ - و مارن که فعلاً سنک کچ و سنک آهک آنرا استخراج میکنند

فسیلهایی که تاکنون در آنجا دیده شده عبارتند از جنس اسکوتلا گونه معروف آن سو برو تو ندا نمونه هایی از فامیل اسپاتانتریده جنس پکتن گونه تیتیزی و گونه تازیکووس فلا بلی پکتن که فسیل مشخص اتازوردی گالین است و از فامیل کروستاسه جنس بالانوس و همچنین نمونه هایی از مرجانیهای شش تیغه ای بطور وفور دیده میشود

۳- کوههای دوبرادران در مشرق و جنوب شرقی کوه خضر قرار گرفته جنس سنگها عبارتند از: سنک ماسه - مارن - کنگلومرا

نوع فسیل از این قرار است: جنس لوسینا جنس اسکوتلا و جنس پکتن ۳- کوه کیکویه در ۳ کیلومتری جنوب شرقی قم واقع است

جنس سنگها از سنک آهک و سنک ماسه و نوع فسیل تقریباً همان فسیلهای نامبرده بالا و علاوه بر آنها در این ناحیه آثار فراوانی از ماهیان دوران سوم از دسته سارسینها

دیده میشود مخصوصاً دندان لامنا دیده شده است

درخانه باید متوجه بود که دریاچه حوض سلطان در شمال شهرستان قم در مشرق جاده قم به تهران عبارت است از مردابی که از اوائل دوران چهارم بعد تشکیل و چون مکان پستی است آب رودخانه های اطراف را دریافت کرده و به وضع کنونی در آمد و هیچگاه نباید این دریاچه را با دریاچه هایی که از بقایای دریای مزوره هستند مانند دریاچه رضائیه و بحر خزر و غیره اشتباه نمود

علی اکبر شهناو
فروردین ۱۳۴۸

جغرافیای شهرستان قم

گرد آورده

حسین- کریمیان

دبیر ادبیات دبیرستان حکیم نظامی قم

بخش اول - اوضاع طبیعی قم

موقعیت و حدود - شهرستان قم جزء استان دوم است و بین ۵۰ درجه و ۲ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۲۷ دقیقه طول شرقی گرینویچ و ۳۴ درجه و ۱۰ دقیقه تا ۳۵ درجه عرض شمالی قرار دارد و از طرف شمال بدوستان فشافویه قریه بخش ری شهرستان تهران و از مشرق بکویر نمک و از جنوب شرقی بکاشان و از جنوب ببخش دلیجان شهرستان محلات و از مغرب بدوستان مشک آباد شهرستان ازنا و بخش تفرش این شهرستان و از شمال غربی ببخش جعفر آباد شهرستان ساوه محدود میشود و سمت شهرستان قم تقریباً هفت هزار کیلومتر مربع و $\frac{1}{3}$ تمام کشور است و این تفریب از این لحاظ است که از سمت کویر و دریاچه قم حد مشخصی نمیتوان برایش قایل شد

سرزمین قم جزء اراضی وسیع مرکزی ایران است که در عهد اول و دوم زمین شناسی در زیر دریای عظیم تیتسن قرار داشت و در عهد سوم بواسطه حرکات شدید تحت الارضی و چین خوردگی آلپ و هیمالایا که دریای تیتس بچند قطعه تقسیم گشت بصورت فعلی درآمد و سازمان کوه خضر در جنوب شهر و فسیلهای اراضی اطراف آن مؤید این نظریه است

کوهها و مرتفعات - در مغرب و جنوب شهرستان قم کوههای نسبتاً مرتفعی قرار دارد که با شیب ملایم بسمت مشرق و شمال ادامه یافته و بکویر نمک و دریاچه حوض سلطان ختم میشود و مهمترین این کوهها عبارتند از:

۱- کوه تخت سر حوض بار ارتفاع ۳۱۹۳ متر تقریباً ۴۷ کیلومتری جنوب شهر قم در بخش قهستان

۲- کوه خرکشه بار ارتفاع ۲۷۶۹ متر در ۵۲ کیلومتری جنوب غربی شهر قم در بخش خاجستان

۳- کوه آقانظر بار ارتفاع ۲۶۷۶ متر در ۵۶ کیلومتری جنوب غربی شهر قم در

بخش خلجستان

۴- کوه گلستان بارتفاع ۱۸۷۵ متر در ۳۵ کیلومتری مغرب شهر قم در بخش خلجستان
۵- کوه بزدان بارتفاع ۱۵۳۳ متر در ۱۱ کیلومتری مغرب شهر قم در خلجستان
این کوه در قدیم موقعیت مذهبی داشته و آثار و علائم دین زردشت هنوز هم در آن پیداست

کوه‌های دیگر که دارای ارتفاع کمتری هستند

۱- در خلجستان - کوه فتوس در ۷۲ کیلومتری شهر قم کوه نیایه در ۷۲ کیلومتری کوه تفرش در ۷۷ کیلومتری - کوه شکار بند در ۶۷ کیلومتری - کوه آهو در ۷۶ کیلومتری - کوه کند رود در ۶۰ کیلومتری - کوه سرخده در ۶۸ کیلومتری - کوه سنجگان در ۶۰ کیلومتری - کوه زواریان در ۵۶ کیلومتری

۲- در قهستان - کوه تیره در ۳۶ کیلومتری - کرمجگان در ۴۰ کیلومتری - کوه وشنوه در ۴۵ کیلومتری - کوه فردو در ۴۸ کیلومتری

۳- در اراضی کنار رودخانه - کوه راه در ۵۰ کیلومتری - کوه حاجی آباد در ۴۶ کیلومتری

کیلومتری

۴- در قمرود - سفید کوه منظریه در ۳۰ کیلومتری - سیاه کوه در ۳۰ کیلومتری - کوه گل تپه در ۳۲ کیلومتری - کوه محمد آباد در ۴۰ کیلومتری - کوه نمک در ۲۰ کیلومتری - کوه شاهجرد در ۳۲ کیلومتری

۵- در خوزه مرکزی - کوه شاه جمال در ۴ کیلومتری - کوه خضر در ۵ کیلومتری کوه دوبرادران در ۵ کیلومتری - کوه نره داغی در ۶ کیلومتری این کوه‌ها از لحاظ طبیعی و معرفت الارضی دارای اهمیت فراوانی هستند و هر ساله دانشجویان دانشکده علوم برای ملاحظه فسیلها و بقایای حیوانات قدیمی که در آنها متجسس شده است بقم می‌آیند
۶- در قنات - کوه نمک در ۲۸ کیلومتری

روستاها - شهرستان قم بطور کلی از مناطق خشک و کم آب کشور است و رودهای آن جز در قسمتی از سال آب ندارند و اهم رودهای آن عبارتند از:

۱- رود ساوه یا قراسو - یازریند رود در شمال که از مغرب بمشرق جاری است و

از حد و دلی آ باد و شمس آ باد وارد خاك قم میشود و شمس آ باد و رضا آ باد و زحمت آ باد و حاجی آ باد و جم عسگر آ باد را مشروب میکند و در محل پل دلاک برود انار بار میبوندند ۲- رود انار بار یارود قم که از جنوب غربی بشمال شرقی جاریست و از شهر قم میگذرد و پس از اتصال برود ساوه کاج و محمد آ باد را در شمال و فرج آ باد و کوه سفید و مظفر آ باد مسیله را در سمت جنوب مشروب کرده ما زادش بجنگل مسیله و کویر نمک میرسد در اکثر سالها آب بدهات پائین نرسیده اهالی با حفز چاه دو متری در کف رودخانه آب مشروب تهیه میکنند این دو رود را مبسوطاً در قسمت دریاچه قم شرح خواهیم داد

۳- رود طغرو د - این رود از مرتفعات آشتیان و تفرش سرچشمه میگیرد و از جنوب غربی خلیجستان بشمال شرقی جریان پیدا میکند و دهات دره جهرود را مشروب می نماید و از اوایل زمستان تا سه ماه از عید گذشته آب دارد و در مواقع سیلابی آبش برود ساوه میریزد و رود نابه یکی از شعبات آنست طولش تقریباً ۴۵ کیلومتر است

۴- رود قاهان - این رود از کوههای تفرش در مغرب خلیجستان سرچشمه می گیرد و دهات و نان و نویس و قاهان و آغلک را مشروب میکند و بعد از آغلک مجومیشود این رود فقط در بهار و مواقع بارانی آب دارد

۵- رود زاغه - این رود از کوههای دستجرد سرچشمه میگیرد و از باغ بك و صوفی آ باد و زاغه میگذرد و برود قم می پیوندد فقط در مواقع بارانی آب دارد و در بهار از آن استفاده زراعتی میشود

۶- رود نیم رود - این رود از مرتفعات خستك و آت دره و سنجگان سرچشمه میگیرد و تمام مزارع و باغات سنجگان را مشروب میکند و حدود يك فرسخ اطراف رودخانه مشجر و بنام منطقه نیم رود معروف است و در تمام مدت سال آب دارد منتها گاهی کم و گاهی زیاد میشود و گاهی که آبش زیاد است بوسیله شعبه ای در جنوب قریه رزبند وارد رود خشک زاغه شده برود قم میریزد

۷- رود بیرقان این رود در قهستان جاری است و از حدود و سف سرچشمه میگیرد و وشنوه و شاهزاده اسماعیل را مشروب مینماید و تقریباً تمام مدت سال آب دارد و در

حوادث فراوانی بلندگردد میرسد و بنام کبار موسوم میشود

۸- رود بیدهند این رود نیز در قستان جاریست و از کوههای جنوبی کرمجگان سرچشمه میگير و دهات کرمجگان و بیدهند و ابرجس را مشروب میکند و شعبه ای نیز از دره دستجرد بآن می پیوندد سپس بسمت سیر و نیوند و صرم و خور آباد متوجه میشود و در مواقع فراوانی بصرم و خور آباد میرسد

کوير نمك - کوير نمك که در مشرق قم قرار دارد کف همان دریاهاي خشك شده قدیمی است که بتدریج آب آنها تبخیر شده و املاح در آنها رسوب نموده است این کوير میان خراسان و سیستان و قم و کاشان و یزد واقع است و در بعضی نقاط آب رشته های منفردی از کوههای اطراف پیش آمده تشکیل نواحی کوهستانی خیلی خشك میدهد. جز در فصل زمستان آبی در این دو کوير نمیتوان یافت و در موقع تابستان بجای آب تبلور ورقه های نمکی جلب نظر میکند و چون هوا خیلی خشك است اختلاف درجه حرارت در آن زیاد است مثلاً روز حرارت آن بهفتاد درجه میرسد و شب تا صفر درجه تنزل میکند بهمین علت سنك کوههای آن بر اثر اختلاف هوا متلاشی شده بصورت سن و سنگریزه در آمده است و در موقع وزیدن باد توده های عظیم شن مانند امواج دریا بحرکت در آمده و تشکیل تپه ها و ماهورهای موقتی میدهد که گاهی ارتفاعش به ۴۰ متر و طولش به چندین کیلومتر میرسد و محل آنها دائم در تغییر است و بهمین علت بآنها ريك روان میگویند و اغلب سبب کمراهی و هلاکت مسافرین و قوافل میشود و در بعضی از نقاط ذرات نمك مخلوط باشن و ماسه هواراتیره و تار میکند بقسمی که در شهرهای اطراف کوير بعضی روزها تاریکی بیابیه ای است که مجبور بروشن کردن چراغ میشوند در این دشت وسیع جانور و گیاهی جز بندرت دیده نمیشود کوير لوت در جنوب شرقی کوير نمك قرار دارد. در کوير نمك انواع معادن از طلا و نقره و مس و سرب و پنبه کوهی و آهن و زغال و لاجورد و غیره نشان داده اند و بیشتر این معادن در اطراف انارك قرار دارد ولی از همه آنها فعلاً فقط معدن سرب از شمال انارك استخراج میشود

دریاچه قهم - دریاچه قهم زمین پستی است که در آنر ورود رودهای متعدد و

جمع شدن آبها صورت دریاچه را بخود میگیرد و شکل و وسعت آن با تغییر سیران آبیکه بآن وارد میشود تغییر میکند بهمین جهة نقشه های مختلفی که از آن آب بر داشته اند هیچکدام مشابه دیگری نیست. طول آنرا ۸۰ کیلو متر و عرض را ۳۰ کیلو متر نوشته اند وای این اعداد همیشه در تغییر است و فعلاً وسعتش کم و طولش از ۲۵ کیلو متر متجاوز نیست ولی در مواقع بارندگی های زیاد وسعت آن خیلی زیاد میشود. چون همه آبهایکه بآن میریزد از اراضی شور و زار عبور میکند آب آن شور و بدطعم است. رودهاییکه باین دریاچه میریزد بدینقرار است

۱- زربنه رود یاقره سوم معروف برودخانه ساوه- این رود را سابقاً گاو ماها یا گاو ما سا مینامیدند و دارای چهار شعبه است. شعبه اول از مشرق سر بند و سیلاخور علیا و کوه شاه زند سرچشمه میگیرد و از پل دو آب عبور نموده بشمال میرود و در (کزاز) پلی دارد که راه اراک و برورد از آن میگذرد و بعد بسمت شمال شرقی منحرف میشود

شعبه دوم که بسیاه آب یاقره سوم است از کوههای الوند و شمال همدان سرچشمه میگیرد و در ناحیه قزل حصار بشعبه اول می پیوندد
شعبه سوم بنام مزدگان موسوم است که از مغرب ساوه گذشته در مجامع و آباد بشعبه اصلی ملحق میشود. در بیست کیلومتری جنوب غربی ساوه سدی ساخته شده که بنای آن بشمس الدین جوینی منسوب است

شعبه چهارم موسوم بقمرود است که سرچشمه اصلیش کوه زرد بختیاری است و از گلپایگان و کمره و محلات میگذرد و دهات و مزارع را مشروب میکند و بشرحی که سابقاً دیدیم در محل پل دلاک بزربنه رود متصل میشود. این رودخانه سابق نامهای متعدد داشته از آن جمله است رود گل افشان و رود انار بار و لعل رود و رود لعل بار آبش تا هشت فرسنگی شهر قم نزدیک چشمه علی شیرین است و در این محل در دو طرف رودخانه تا حدود یک فرسخ چشمه هایی قرار دارد که آبش شور است و آب رودخانه را لب شور میکند. مجرای قدیمی آن جنوب و غرب شهر قم بود جائیکه فعلاً آنرا وادی عتیق میگویند و آنراش هنوز باقی است. این مجرا کم کم پر شد و

آبش بالا آمد تا آنکه از محل پل نو راه اصفهان آب سرازیر شده و در بستر فعلی روان گردید و رودخانه عتیق خشک شد

رودخانه قم در بهارها طغیان میکند و مقدار زیادی سنگ ریزه در مجرا باقی میگذارد و سبب میشود که آب از بستر خود تجاوز کند چنانکه تا حال چندین بار موجب خسارت عظیم گردید منجمله در شب دوم خرداد ۱۳۱۳ شمسی سیلی عظیم برخاست و از بالای سد رودخانه بسمت شهر جاری شد و در فاصله کمی چندین محله را خراب کرد و بیش از هزار خانه را ویران نمود در این وقت سه کار بزرگ انجام داد اول آنکه سد رودخانه را بست دوم آنکه پل رودخانه را تعمیر کرد و وسعت داد سوم آنکه رودخانه از سنگ و شن پر شده بود پاک کرد این چهار شعبه رود زرین رود یارود ساوه را تشکیل میدهند

۲- ابهر رود- یارود شور- این رود از سلطانیه زنجان و ابهر سرچشمه میگیرد و ابهر را مشروب نموده با اسم رود شور از کرج تهران میگذرد و در نزدیکی دریایچه برود کرج می پیوندد و در باطلایهای دریایچه شرقی قم فرود میبرد در ۵۲ کیلو متری جنوب تهران پل بزرگی بر روی رود شور ساخته شده که راه آهن سرتا سری از روی آن میگذرد

۳- رود کرج شاخه اصلی این رود از لورا سرچشمه گرفته و شعبه ای از شهرستانک در شمال غربی تهران بآن می پیوندد و پس از عبور از تنگه های مخوف بکرج میرسد و قسمتی از نواحی کرج و شهریار و پشاپویه را مشروب میکند و آبش شور میشود و رود دیگری موسوم ب سیاه آب که از جنوب ساوجبلاغ سرچشمه میگیرد و از رباط کریم شهریار میگذرد بآن ضمیمه میشود و پس از رسیدن فاضل آب جاجرود وارد مسیلد و دریایچه میشود

۴- جاجرود - این رود دو شعبه دارد شعبه اصلی آن از دره خرسنگ سرچشمه میگیرد و تا قریه اوشان از شمال بجنوب سیر میکند و در این محل آب آهار بآن متصل شده بجنوب شرقی منحرف میگردد و پس از عبور از لواسان و اتصال با چشمه سارهای این ناحیه بلیتان میرسد و از آن پس دوباره بجنوب بر میگردد و در جاجرود راه شوسه تهران و هازندران را قطع میکند ، شعبه دیگر آن برود تار موسوم

است که از دریاچه موسه سرچشمه میگیرد و پس از اتصال باشاخه های متعدد از دهاوند و کیلیارد میگذرد و بشعبه اصلی جاجرود متصل و بطرف جنوب جاری میشود. و یارچین میرسد در موقع طغیان بهاری جریانش خیلی خطرناک و مهیب میباشد و در جنوب پارچین در کوهی که عمود بر امتداد جریان رود است مجرائی حفر میکنند که پهنایش قریب ۳۰۰ و ارتفاعش ۷۰ متر است و از همین نقطه نهرهایی از آن جدا کرده بنواحی مختلف و رامین میرند و بمصرف کشاورزی میرسانند.

۵ - حبله رود - این رود از نزدیکیهای فیروزکوه سرچشمه گرفته ابتدا بنمود موسوم است و از مغرب بمشرق جاریست سپس بجنوب شرقی برگشته شعبه ای از فیروزکوه باسم گورسفید بآن ملحق میشود و باسم حبله رود بطرف جنوب غربی منحرف گشته شعبه دیگری بنام دلیچای بآن میریزد و پس از عبور از تنگه نهر باشاخه های زیادی تقسیم میشود و دهکده های خوار را مشروب میکند مهمترین شعبه آن در گرمسار موسوم برود گرمسار است آب این رود در جاجرود فقط در مواقع بارندگی جاری زیاد بندریاچه می رسد *

آب و هوای قم - شهرستان قم بعلت قرار داشتن در کنار کویر و دور بودن از دریا و فقدان کوهستان مهم دارای هوایی متغیر است قسمتهای کوهستانی مانند دهستان دره وزوا و دهستان دستجرد و دهات علیای بخش قمستان سرد سیر و خوش آب و هوا و قسمتهای بلوک راهجرد و سرداب سردسیر و معتدل و نواحی قنوات و قمرود و اراضی کنار رودخانه گرم سیر است. آب این شهرستان که قبلا اشاره شد کم و فقط موقعیکه مازاد رطوبت و ابرهای اقیانوس اطلس و دریای مدیترانه از مغرب باین سرزمین برسد بارانهای فرد میریزد و این رطوبت بوسیله باد شمال غربی بایران میرسد که ۶ صدم از طوفانهای اقیانوس اطلس را بایران آورده از مهر ماه تا اردیبهشت پس از عبور از بحر الروم و دریای سیاه بایران میوزد و بارندگی زمستان و بهار داخل فلات ایران را سبب میشود ولی چون کوههای غربی ایران در مقابل این باد اولین سد را تشکیل میدهند بارندگی در آنجاها زیادتر از اراضی شرقی این کوهستانها مانند قم و کاشان میباشد.

علاوه بر این چون در بیشتر از مواقع سال باد های خشك شدیدی در این شهرستان میوزد مقدار رطوبت در هوا خیلی کم و شدت تغییرات درجه حرارت بیشتر میشود

کمی آب و خشکی هوا در بعضی از تابستانها بجائی میرسد که حتی آب قناتها هم خشك میشود و تمام بهاره کاریها از بین میرود بهمین جهت خسارت عمده ای بر عایا وارد میشود و در شهر قم در بعضی از تابستانها مطلقاً آب ریختن پیدا نمیشود و حوضها و آب انبارها بسر دابها مبدل میشود و مردم برای آب خوردن هم در زحمت هستند

عمده احتیاجات آبیاری این شهرستان را باید رود انار بار مرتفع کند و از همین رو بین زارعین قم و دهاتی که در قسمتهای بالاتر از این رودخانه استفاده میکنند از زمانهای سابق قراردادهایی موجود بود که طبق آن آب با روشی عادلانه تقسیم میشد و این قراردادها گاهی با امضاء پادشاه وقت نیز میرسید ولی در این اواخر اغلب تقسیم آب بانزاع و دعوی توأم بوده است

آب قراء کوهستانی شیرین و گوارا ولی آب قناتها در قسمتهای قنات و قمرود لب شور است و هر قدر بکویر نزدیک تر شود شورتر میشود

هوای شهر قم در تابستان گرم و گاهی شدت سوزندگی بادهای بجائی میرسد که گویی دری از جهنم بروی آن باز شده است و گرمائی از نوع حرارت عربستان ایجاد میکند در قم عقرب زیاد است و نوعی از آن که سیاه و درشت است و ظاهری وحشت انگیز دارد خیلی خطرناک است و کمتر سالی است که تلفات عقرب زدگی نباشد.

گرمی هوا و فراونی پشه و عقرب و کمی آب در تابستان آسایش را از مردم سلب میکند ولی دو ماه اول بهار و همچنین قریب دو ماه از باییز اعتدال هوا نسبتاً بد نیست و اگر از تابستان قم صرف نظر کنیم و همچنین بادهای آمیخته با گرد و غبار که در بعضی از اوقات خاصه در بهار در این شهرستان میوزد ندیده بگیریم میتوانیم قم را جزء نقاط معتدل بشمار بیاوریم

زمستان قم روی هم ملایمتر از شهرستانهای مجاور (تهران - اراك - محلات) میباشد ولی ندرت آهو و اخیلی سرد میشود و بادهائی از جنس باد مناطق منجمده در آن میوزد و درجه حرارت تا منتهای ۱۵ درجه و بیشتر تنزل میکنند و در ۵۰ سال اخیر نظیر این سرما دوبار اتفاق افتاد که بار آخر زمستان ۱۳۲۷ بود این نوع سرما درختهای انار و انجیر را بکلی از بین میبرد و خسارت کلی وارد میآورد

بطور خلاصه آب و هوای شهرستان قم از جنس آب و هوای مناطق گرمسیر ولی

سالم میباشد -

م- ر ا ت ج - بهترین مرتع در حاشیه کویر حدود مسیله واقع است که از جنگل گز و علف پوشیده شده چراگاه عمده آن حدود مسیله بقرق سیف نازنج قلعه است . ایلخی ارتش در زمستان بقرق سیف آورده میشود و شترهای دولتی پیوسته از این مراتع استفاده میکنند . اغنام و احشام ایل کلکو نیز از قسمتی از این مراتع استفاده میکنند شکارهای وحشی از قبیل گورخر و آهو مخصوصاً در فصل زمستان بسیار دیده میشود که از طرف خوانین و شکارچیان ایل کلکو و سایرین شکار میشود ،

بخش دوم سازمان اداری

شهرستان قم تابع استان مرکزیست و حوزه آن سابق خیلی وسیع تر از حال بوده در تاریخ فروردین ۱۳۲۵ بنا بر تصمیم دولت اواحی محلات با توابع دلیجان، بادها، جاسب با محال اطراف و نراق از قم منتزع شد تقسیمات داخلی فعلی شهرستان قم - سازمان فعلی شهرستان قم بقرار زیر است .

۱ - شهر قم ۲ - بخش خلجستان ۳ - بخش وحومه شامل قنوات و قمرود ۴ - بخش قهستان ۵ - بخش اراضی رودخانه که مجموعاً یکشهر و ۱۷۲ قریه است و طبق دفاتر اداره آمار رویهم دارای ۱۵۶۲۱۹ نفر جمعیت میباشد بخشهای خلجستان و قهستان دارای بخشداری مستقل میباشد که مرکز بخشداری اولی (دستجرد) و دومی (کهاک) است و بخشدار قنوات و قمرود در فرمانداری قم ساکن است و اراضی کنار رودخانه تابع بخشداری قهستان است اینک شرح هر یک :

اول شهر قم - شهر قم در جنوب غربی دریاچه واقع شده طول شرقیش از نصف النهار گرینویچ ۵۰ درجه و ۵۳ دقیقه و عرض شمالیش ۳۴ درجه و ۳۷ دقیقه است .

ارتفاعش از سطح دریا ۹۳۰ متر و ۲۷۰ متر از تهران پست تر است بنای این شهر را با احتمال قوی میتوان بقبل از اسلام مربوط دانست . قم از شهرهای نسبتاً بزرگ و طبق دفاتر اداره آمار دارای ۸۱۵۴۰ نفر جمعیت است که با ۴ قریه که تا شعاع ۸ کیلومتر قرار دارند روی هم ۸۳۱۲۱ نفر میشود افزایش جمعیت شهر قم در صد سال اخیر از این قرار است : سال ۱۲۶۷ قمری (۱) ۲۵ هزار سال ۱۲۸۶ قمری ۲۴ هزار سال ۱۳۰۴ قمری ۳۵ هزار سال ۱۳۱۶ شمسی ۵۵ هزار و سال ۱۲۲۶ شمسی ۸۱۵۴۰

اطراف شهر را مزارع و باغهای انار و انجیر و گوجه احاطه کرده است که در موقع بهار دارای مناظری زیبا و هوایی صاف و لطیف است

در مزارع شهر قم ۲۵۰ جفت گاه کشت میکنند و ۵۵۰ تن جو و ۲۷۴ تن گندم کاشته میشود و وسعت اراضی زراعتی به ۵۴۹۲ هکتار میرسد که در حدود ۴۵۰۰ تا ۵۰۰۰ تن حاصل از گندم و جو از آن برداشت میشود

شهر قم دارای ۴۵۰ هکتار اراضی پنبه کاریست که قریب ۴۰۰ تن پنبه می دهد و نیز ۱۱۰۰ هکتار صیفی کاری و ۴۳۰ هکتار نباتات روغنی از قبیل کرچک و وکنجد دارد

وسعت باغات انار و انجیرش به ۶۵۰ هکتار بالغ میشود که ۵۵۰۰ تن انار و انجیر می دهد و از این میزان قریب ۴۰۰ تن صادر و بقیه در داخل مصرف میشود شهر قم بصورت مثلثی است که يك رأسش شرکت نفت و راس دیگرش حدود چهل اختران و رأس سوم آن بل کاشان است

وسعت شهر قریب ۴ کیلو متر مربع و حوزه اش به ۲۰۰ کیلو متر مربع بالغ میشود .

آب و هوای آن گرمسیری و متغیر است و گاهی شدت گرما در تابستان به ۴۷ یا ۴۶ درجه و سرمای زمستان در بعضی از سالها به متناهی ۱۵ درجه میرسد .

آب شهر بوسیله ۳ رشته قنات تأمین میشود و سهمی نیز از رودخانه میبرد . قنات اول که بنام قنات شور معروف است آبش شور و وقف نامه آن بر سنگی حاك شده و در بالای راهرو صحن کهنه بمدرسه فیضیه نصب است و دو قنات دیگر یکی قنات میرزا ابوالقاسم و دیگری قنات حاجی یوسف است و علاوه بر قنات های نامبرده شهر در هر نوبت ۵ و ۶ آب که تفصیل آن در قسمت زراعت قم میآید از آب رودخانه سهم میبرد که معروف بآب خیر و عطا است

آب مشروب شهر در آب انبارهای بزرگ که از جانب خیرین ساخته شده ذخیره میشود و این آب انبار ها از لحاظ بهداشتی بسیار مفید است زیرا اغلب سالی یکبار

و آنهم موقع زمستان آب بآنها بسته میشود و در این فصل آبها کمتر آلوده هستند و بعلاوه در طول مدت محتویات این ته نشین میشود و در تابستان آبی است سالم و گوارا و بسیار خنک و اگر وجود این آب انبارها نباشد مقاومت در مقابل گرمای تابستان با فقدان یا کمی یخ امکان پذیر نیست. میوجات نسبتاً فروان و اهم آنها انار و انجیر و گوجه و هندوانه و خربزه است.

اهمیت عمده این شهر بعلت مرقد مطهر حضرت معصومه سلام الله علیهاست که تقریباً در جنوب غربی شهر قرار دارد و در اطراف آن مقابر بعضی از سلاطین صفوی واقع است و غیر از حضرت معصومه شماره زیادی از امامزاده ها و اشخاص بزرگ در قم و اطراف آن مدفون هستند و عده آنها را تا ۴۴۴ نفر گفته اند.

قریب دوتلث از بناهای شهر همان ساختمانهای قدیمی است که سقف آنها لالی و باخشت بنا شده و استحکام آنها بیابیه ای است که تا دو یا سه سال میتواند بدون آسیب دوام بیاورند. این بناها دارای سردابهایی برای تابستان است که با نهایت سلیقه بنا شده و فوق العاده خنک است.

یکی از بناهای زیبای قدیمی بناه تیمچه است که در بازار نو بسبك بسیار زیبایی ساخته شده است عرض و طولش نسبتاً زیاد و بنائی با این ابعاد کم نظیر است. سقفش با نقشه ای زیبا و دو پوشش و بسیار محکم ساخته شده است.

قم در سر راه قدیمی ری باصفهان قرار دارد و راه آهن سرتاسری کشور نیز از کنار آن میگذرد و بعلت همین حسن موقعیت در آینده نزدیک یکی از شهرهای آباد و بزرگ کشور خواهد شد. وسیله حمل و نقل در هر ساعت برای هر نقطه کشور فراهم است.

رود انار بار چنانکه شرحش گذشت از شهر قم میگذرد و بر روی آن ۴ پل بنا شده یکی پل قدیمی معروف پل علی خان ریش بلند که قسمت جدید شهر را که بنام (ابرقو) است بقسمت قدیمی آن متصل میکند. دوم پل (آهنچی) است که قبرستان جدید الاحداث موسوم بقبرستان نو و باغات اطراف آنرا بشهر وصل میکند، سوم پلی است که راه آهن کاشان از روی آن میگذرد چهارم پلی است مشهور بشل نو که راه اصفهان را بر اه اراک

متصل میسازد .

قم بنای جدید زیبایز متعدد دارد مانند ایستگاه راه آهن، دبیرستان حکیم نظامی، مرخصخانه مهمانخانه ارم

ایستگاه قم - ایستگاه راه آهن قم در ۱۸۱ کیلو متری جنوب تهران واقع شده و مؤسسات آن بشرح زیر است .

۱ - يك عمارت بزرگ برای مسافرین با تونل پیاده رو برای عبور و مرور در راههای ایستگاه .

۲ - يك جایگاه برای شش لکوموتیو و يك کارخانه تعمیر و مرکز برق

۳ - يك انبار

۴ - يك مخزن روغن

۵ - يك برج آب - آب ایستگاه از مسافت ۲ کیلومتری ایستگاه آورده میشود

۶ - چند دست عمارت برای سکونت کارمندان .

دبیرستان - این بنا که در جنوب شهر واقع است از زیبا ترین بناهای

جدید قم است که نظیر آن از لحاظ بنا و وسعت فضا و باغ در شهرستان ها کمتر

نظیر دارد . عمارتش در دو طبقه با نقشه ای زیبایین سنوات ۱۳۱۵ و ۱۳۱۷ ساخته

شده است .

شهر قم دارای دو بازار نسبتاً بزرگ یکی بازار نو و دیگری بازار کهنه و هفت

رشته خیابان که اهم آنها خیابان (ارم) و خیابان (آذر) و خیابان (حضرتی) و خیابان

(تهران) و خیابان (ایستگاه) است میباشد . بازار نو و قریب تمام خیابانها به علاوه بعضی

از کوچه ها آسفالته شده است شماره خیابانها نسبت بروسعت شهر کم است

قم دارای ده دبستان ۶ کلاسه و يك دبیرستان کامل پسرانه و يك دبیرستان

سه کلاسه دخترانه میباشد مجموع آموزشگاههای قم با بخش های تابعه به ۴۶

باب میرسد

تحصیل فقه و اصول شیعه و مقدمات آن ورشته های دیگر علوم قدیمه در قم از زمانهای

قدیم مورد توجه بوده و علما و محدثین قم در زمانهای گذشته بر سایر نقاط اکثریت داشتند

طلاب از شهرهای دیگر برای تحصیل باینجا میآمده اند .

از مدارس آباد علوم دینیہ فعلی (مدرسه فیضیہ ، دارالشفاء ، مدرسه مهدیقلی خان مدرسه جهانگیر خان ، مدرسه رضویہ ، مدرسه مرحوم حاجی ملا محمد صادق مدرسه مرحوم حاجی سید صادق ، مدرسه جدید البنای بیت النور (ستیه) ، و مدرسه جدید البنای حجتیه) شایان ذکرند

مدرسه فیضیہ درابتدای تاسیس کوچکتر بوده در سال ۱۲۲۲ بفرمان فتحعلی شاه آنرا بزرگ کردند و بشکل مربع مستطیل درآوردند
مدرسه رضویہ کہ آنرا مدرسه (الکها) (بنام طایفه از طوایف زندیه) نیز می گویند در بازار کهنه واقع و مشهور است بدستور حضرت رضا (ع) موقعیکہ از قم بعرو تشریف میبردند ساخته شده .

مدرسه جهانگیر خان برابر مسجد جامع واقع و دارای بیست حجره است . مدرسه مهدیقلی خان جنب گذر عبدالله خان و مدرسه حاجی ملا محمد صادق جنب گذر حکیم قاضی سعید واقع است

بنام مدرسه حجتیه بہمت حضرت آیہ الله العظامی آقای حجة تبریزی شروع و هنوز خاتمه نپذیرفته است

مدرسه ای نیز بنام مدرسه مؤمنیہ در جنوب شرقی شهر در زمان شاه سلطان حسین در سال ۱۱۱۳ بنا شده کہ امروز آباد نیست

فعلا قریب ۴ هزار طلبہ از نقاط مختلفہ کشور برای تحصیل علوم دینی در این شهر گردآمده اند کہ بیشتر آنها اهل نواحی شمالند مانند آذربایجان و کیلان و زنجان .
مازندران و خراسان و شماره طلاب شهر قم شاید از ۱۰۰ نفر هم تجاوز نکنند و بقیہ ہمہ خارجی هستند .

مساجد - قم دارای مساجد بزرگ و کوچک بسیار است و اہم آنها یکی مسجد جامع و دیگری مسجد امام حسن (ع) است مسجد جامع از جہت قدمت و نفاست بنا خیلی اہمیت دارد . این مسجد در مشرق قم واقع و دارای مقصورہ بلند و زیباترست کہ بلندیش نزدیک بیست متر است و جلوی مقصورہ ایوانیست کہ بلندیش بہیچدہ متر

میرسد تاریخ بنا در یکی از ستونهای مقصوره سال ۵۲۹ قید شده ولی محققین آنرا چندان مورد اعتماد نمیدانند و تاسیس آنرا بقرن هفتم نسبت میدهند

مسجد امام حسن (ع) از جنبه تاریخی مهم است که آنرا احمد بن اسحق بامر حضرت امام حسن عسکری (ع) بنا کرده است ولی مؤلف کتاب راهنمای قم معتقد است که این مسجد همان مسجد (ابوالعظیم) اشعریست که در سال ۲۶۵ هجری بنا شده و مسجد جامع قم بوده است ولی حدود و بناهای اولیه آن معلوم نیست

شغل مردم قم - شغل عمده اهالی در مرتبه اول کسب و پس از آن زراعت و صنایع دستی است و عده ای هم به پذیرائی زوار و مسافرین خارجی اشتغال دارند و در تمام اوقات سال خاصه در اعیاد و سوگواریهای مذهبی از جمیع طبقات مختلفه شیعه از شهری و دهاتی و بیابان نشین برای زیارت باینجا می آیند و منظره شهر در این ایام تماشا شایسته و از هر صنف و گروهی نمونه ای را میتوان مشاهده کرد

پست قم - پست قم دفتر مبادله پستی مرکز و شهرستانهای جنوبی است و فعلا در شهر قم ۶۰۰ تلفون در خانه ها نصب است که نظارت آن با اداره پست و تلگراف و تلفون است که عنوان بازرسی دارد.

قم دارای یک دستگاه شبکه تلفونی (کاربر) از تاسیسات جدید وزارت پست و تلگراف در زمان صدارت ذکاءالدوله میباشد با این دستگاه در موارد مقتضی با نقاط دور دست مخابره تلفونی میکنند. برای این دستگاه بنائیه سه اتاقی باسیم کشی مخصوص در وسط عمارت مهندسیه (پست و تلگراف فعلی) برپا شده و نرخ مکالمه با آن هم نسبتاً ارزان است قم با عراق و اهواز و کرمانشاه و قصر شیرین و تهران و بغداد و بیروت و جده رابطه تلفونی دارد و در موارد لزوم با مصر و لندن و جاهای دیگر میتواند صحبت نمود

آبادیهائیکه تا شعاع هشت کیلو متری شهر قم واقعند:

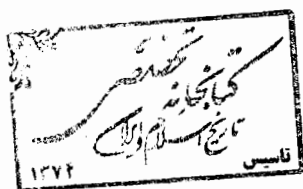
۱ - جمکران - در ۶۲۵۰ متری جنوب شرقی شهر قم واقع و جمعیتش ۱۰۰۹ نفر است مسجد معروف بمسجد صاحب الزمان در آن واقع و اهالی معتقدند که حضرت صاحب (ع) در آن توقف فرموده و نماز بجا آورده است باین نظر در هر شب جمعه جمعیت

کثیری در آن بینوته میکنند . محصول عمده این ده جو و گندم و هندوانه و پنبه است و یکدبستان ۴ کلاسه بنام دبستان مهدیه دارد

۲ - شادقلی - در ۳۵۰۰ متری مغرب شهر قم واقع و جمعیتش ۲۳۴ نفر و محصولش جو و گندم است و استعداد صیفی کاری نیز دارد .

۳ - شاه جعفر - در يك كيلومترى شمال غربى شهر قم واقع و جمعیتش ۹۱ نفر است .

۴ - قلعه صدری در ۵۵۰۰ متری شمال غربی شهر قم واقع و جمعیتش ۲۴۷ نفر و محصولش گندم و جو و کمی خربوزه است و درخت ندارد .

دوم بخش خلجستان

خلجستان در مغرب شهرستان قم بین ۵۰ درجه و ۲ دقیقه تا ۵۰ درجه ۴۸ دقیقه طول شرقی گرینویچ و ۳۴ درجه و بیست دقیقه تا ۳۴ درجه و ۴۹ دقیقه عرض شمالی واقع و از سمت شمال بشهرستان ساوه و بخش قم رود قم و از طرف مغرب ببخش نفرش اراك و از سمت جنوب ببخش مشك آباد شهرستان اراك و بخش اراضی کنار رودخانه شهرستان قم و از جهة مشرق بشهر قم و بخش اراضی کنار رودخانه محدود میشود و سمتش قریب ۲۲۵۰ کیلومتر مربع و تقریباً تمام آن کوهستانی است و هوای قسمت علیا و مرتفع آن سردسیر کامل و قسمت های سفلی معتدل است آبش شیرین و نسبتاً

خراوان است و راه قم باراك از این بخش میگذرد. تاریخ برداشت محصول گندم در نقاط معتدل ۸۰ روز بعد از عید و قسمتهای سرد سیری ۱۰۰ الی ۱۲۰ روز است. جمعیتش ۳۴۵۰۰ نفر و ایلات خلیج در این سرزمین مسکونند این بخش آبادترین بخشهای شهرستان قم است و محصول عمده آن جو و گندم و کتیرا و میوه و ترپاك و سیب زمینی و پیاز و پنبه است. قسمتهای مرتفع این بخش از میوه و قسمتهای پست تراز زراعت و صیفی کاری استفاده میکنند.

خلیجستان ۳۹۵ هکتار موکاری و ۶۷۷ هکتار اشجار مثمره و غیر مثمره و ۱۰۶۲ هکتار صیفی کاری ۳۰۰ جفت گاو زراعی و ۲۷۵۰ هکتار بایزه کاری و ۴۱۰ تن غله کاری دارد که ۱۷۵ تن آن جو و ۲۳۵ تن آن گندم است و حد متوسط ۲۵۰۰ تن برداشت دارد و ۱۶۵۰۰ کیلو گرم لوبیا در ۲۵۰ هکتار زمین میکارند و ۴۰۰ تن لوبیا برداشت میکنند و ۷۰ تن سیب زمینی در ۱۰۰ هکتار زمین میکارند و ۱۵۰۰ تن بر داشت میکنند

۳۵۵۰ هکتار جو دورشه کاشته میشود و ۲۸۹۰ تن محصول میدهد ۱۰۰ هکتار از مراتع دارای کتیرا است و حد متوسط ۸ تن کتیرا بدست میآید پنبه آمریکائی ۵۰۰ هکتار و بومی ۲۵۰ هکتار دارد و شاید استعداد دو برابر این مقدار را داشته باشد. ۷۴ تن نخود در ۸۵۹ هکتار مزرعه کاشته میشود و ۷۰۰ تن محصول بر میدارند و ۲۵ تن عدس از ۲۴۰ هکتار مزرعه برداشت میکنند.

کلیه قرا، خلیجستان در طول دره های جهرود و قاهان در اهجر دو و زوا و سرداب واقعند. این بخش دارای ۴ دهستان بشرح زیر میباشد.

۱ - دهستان دستجرد - این دهستان در قسمت مرکزی بخش و در طول دره جهرود و شعبات فرعی آن واقع و از ۲۴ قریه تشکیل و مجموع نفوسش ۱۴۰۰۰ نفر و مرکز بخش قریه دستجرد است

۲ - دهستان راهجرد - این دهستان در قسمت جنوبی و طول دره راهجرد واقع و خط آهن و راه شوسه اراك در طول آن کشیده شده و از ۲۹ قریه بزرگ و كوچك تشكيل و مجموع نفوسش ۹۶۹۲ نفر است و مرکز بخش قریه راهجرد است.

۳ - دهستان وزوا - این دهستان در قسمت شمال بخش واقع و از ۱۷ قریه بزرگ و کوچک تشکیل و مجموع نفوسش ۸۴۰۰ نفر و مرکز بخش قاهان است

۴ - دهستان طغرو - این دهستان در قسمت شمال خاوری بخش واقع و از ۹ قریه تشکیل و مجموع نفوسش ۲۴۰۸ نفر است و مرکز بخش قریه طغرو است

ما در این کتاب خلجستان را همانطور که در محل معروف است برای سهولت بدو ناحیه تقسیم میکنیم

ناحیه اول یا ناحیه دره قاهان که شامل دهستان وزوا و طغرو است و بنام خلجستان آفتاب موسوم است و ناحیه دوم یا ناحیه دره جهرود که شامل دهستان دستجرد و راهجرد است بنام خلجستان سایه معروف است

شماره قراء خلجستان رویم ۷۹ و تفصیل هر یک بترتیب حروف تہجی از این قرار است :

۱ - احمد آباد - در مرکز خلجستان واقع و جزء ناحیه اول است جمعیتش ۱۱۰ نفر محصولش گندم و جو و پنبه

۲ - اسفید - در شمال خلجستان در ناحیه اول واقع و دارای ۱۱۰ نفر سکنه است محصولش انجیر و گردو و گندم و جو میباشد و ترباک در آن خوب بعمل میآید

۳ - اشتریه - در شمال خلجستان در ناحیه اول واقع و دارای ۸۹ نفر جمعیت است مزرعه کوچکی است که استخری دارد محصولش کمی انار و انجیر و جو و گندم است

۴ - آغلک در شمال خلجستان در ناحیه اول واقع جمعیتش ۲۷۱ نفر است و هوایش چهار فصل است زراعتش بعلت عدم توجه اهالی رونقی ندارد و انواع میو جات از قبیل انار و انجیر و گردو و گلابی و فندق در آن خوب بعمل میآید آبش از رودخانه قاهان است اما لکش در کنار رودخانه و آبادی در بالای کوه قرار دارد . پنبه و سیب زمینی آن نیز خالی از اهمیت نیست .

۵ - الکان - در شمال غربی خلجستان در ناحیه اول واقع است جمعیتش ۱۳۱ نفر و محصولش گندم و جو و گردو و سیب و آتوت و غیسی میباشد

۶ - امیر آباد - در جنوب خلجستان در ناحیه دوم واقع جمعیتش ۴۴ نفر میباشد

هز زعه ای است كوچك محصولش كمی گندم و جو مرا تاع اطراف امیر آباد موسوم
بسرخاب خیلی معروفست كه در تابستان بیش از صد گله از گوسفندهای اطراف (اراك
آشتیان و فس و رودبار و ساوه و قم) برای چرا با نجا میآیند

۷ - آمره - در مغرب خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۰۲۸ نفر است
هوایش بیلاقی محصولش گندم و جو است درخت كم دارد بعضی از اهالی بشغل رنگرزی
اشتغال دارند و اغلب زنهایقالی میبافند. هوای این قریه صورت زیبا میپروراند. يك دبستان
چهار کلاسه بنام دبستان رودکی دارد

۸ - انانجرد - در جنوب خلیجستان در ناحیه دوم واقع جمعیتش ۷۷۱ نفر
است محصولش جو و گندم و پنبه و مرا تاعش زیاد و گاو و گوسفند در آنجا تربیت میشود و
لبیاتش خوب است

۹ - انجیله - در شمال غربی خلیجستان در ناحیه اول واقع جمعیتش ۸۹۰ نفر هوایش
بیلاقی است این قریه در میان دره واقع و اطرافش را كوه احاطه کرده است
محصولش گردو و بادام و غیسی و آلو سفید سیب و گندم و جو میباشد، این ده برای گوسفند
داری مناسب نیست.

۱۰ - بنا بر - در شمال خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۱۹۸ نفر است دهی است
كوچك محصولش گندم و جو و گردو و بادام و زردالو

۱۱ - باغك - در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۸۷ نفر است در
نزدیکی ایستگاهی به مین نام واقع است محصولش جو و گندم و پنبه. آبش كم و دارای زراعت
است و برای زراعت از استخر استفاده میکنند

۱۲ - بشارت آباد - در جنوب خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۲۰ نفر
است محصولش انگور و غیسی و گندم و جو و در شه (جو تر شه) و پنبه است. استعداد غرس
درخت زیاد دارد راه آهن از میان آبادی میگذرد

۱۳ - بالان دوز - دارای ۹۸ نفر جمعیت و در جنوب شرقی خلیجستان در ناحیه دوم واقع
است و مزرعه كوچکی است محصولش گندم و جو

۱۴ - تاج خاتون در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم واقع و دارای ۵۲۹ نفر جمعیت است. هوایش معتدل و استعداد درخت کاری ندارد محصولش جو و گندم و پنبه است و دارای صندوق پست و یک دبستان چهار کلاسه میباشد بنام دبستان عسجدی.

۱۵ - جریك آغاج - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۰۱ نفر و مزرعه کوچکی است.

۱۶ - حمزقان - در شمال خلیجستان در ناحیه اول واقع و دارای ۲۰۷ نفر جمعیت است. امامزاده‌ای در آنجا است بنام امامزاده هادی که در فصل بهار و تابستان از ساوه و نقاط مجاور بزیارتش می‌ایند و گوسفند زیادی قربانی میکنند محصولش توت و گردو و بادام غیسی و زرد آلو است گندم و جو کم دارد اهالی توت خشک را با گندم عوض میکنند.

۱۷ - جنداب - در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۵۴۱ نفر و هوایش معتدل و محصولش گندم و جو و پنبه و تریاك است. اگر قناتی در آن احداث شود استعداد آب داشتن دارد.

۱۸ - جوزه - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و دارای ۲۱۵ نفر سکنه است. مزرعه کوچکی است محصولش گندم و جو و تریاك است.

۱۹ - چاهك - در شمال غربی خلیجستان در ناحیه اول واقع جمعیتش ۶۸۲ نفر و محصولش گندم و جو و پنبه و آبش کم است مردم از آب اطراف استفاده میکنند شغل اغلب اهالی تهیه ذغال است و عده‌ای نیز مکاری هستند.

۲۰ - چوبانك - در مغرب خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۱۵۰ نفر است مزرعه‌ای است کوچک و محصولش گندم و جو و گردو است.

۲۱ - حسن آباد - در مرکز خلیجستان در ناحیه اول قرار دارد و جمعیتش ۱۵۲ نفر و مزرعه کوچکی است.

۲۲ - خراب - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش ۵۱۷ نفر و محصولش گندم و جو و پنبه است.

۲۳ - خوراك آباد - در جنوب غربی در ناحیه دوم واقع است و جمعیتش ۱۴۷ نفر و مزرعه کوچکی است

۲۴ - دستجرد - در مغرب خلجستان در ناحیه دوم واقع و مرکز بخش است جمعیتش ۲۰۱۳ نفر و دارای چندین مزرعه آباد است محصولش بادام و انگور فراوان و غیسی و زرد آلو و سیب و جو و گندم و پنبه و تریاک است قریب ۲ سوم زمینها بشغل گیوه چینی اشتغال دارند . دارای یکدبستان ۶ کلاسه بنام دبستان اسدی میباشد ارتفاعش از سطح دریا ۱۸۵۳ متر و بهداری و دسته ژاندارمری و پست دارد

۲۵ - دیزبجان - در جنوب خلجستان در ناحیه دوم واقع و دارای ۵۳۸ نفر جمعیت است محصولش گندم و جو و جو و دورشه و غیسی و مخصوصاً پنبه است و آب کم دارد . دارای یکدبستان چهار کلاسه بنام دبستان عطار میباشد

۲۶ - دولت آباد - در شمال خلجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۳۲۴ نفر محصولش گندم و جو است

۲۷ - راهجرد - در جنوب شرقی خلجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۵۶۹ نفر هواش بیلاقی و دارای مزارع متعدد و گندم آن معروف است . میوه کم دارد راه آهن سرتاسری از دو کیلومتری آن میگذرد و دارای یکدبستان چهار کلاسه بنام دبستان مسعود سعد میباشد در کنار جاده اراك واقع است و مرکز پست فرماندهی دسته امنیه است و پست و تلگراف نیز دارد

۲۸ - رستگان - در مغرب خلجستان در ناحیه دوم واقع و ۵۴۸ نفر جمعیت دارد محصولش گندم و جو و بادام است

۲۹ - رزبند - در مرکز خلجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۳۱ نفر ذکر کرده اند مزرعه کوچکی است

۳۰ - زواربان - در جنوب خلجستان در ناحیه دوم در ۴ کیلومتری ایستگاه سواربان واقع و سکنه اش بر ۷۲۶ نفر بالغ است هواش معتدل و محصولش گندم و جو و پنبه است و یکدبستان چهار کلاسه بنام دبستان فرخی

دارد و راه آهن سرتاسری از نزد بکش میگذرد. این ده استعداد غربی برای کشت پنبه دارد.

۳۱ - زیرگان - در مغرب خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش ۳۱۰ نفر و محصولش گندم و جو است.

۳۲ - سعید آباد - در جنوب شرقی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۲۲ نفر نوشته اند مزرعه کوچکی است.

۳۳ - سرخه ده - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و ۳۹۰ نفر جمعیت دارد. محصولش جو و گندم در این ده معدن یکنوع مرمریست که در آن قرمز است و برای عمارات بتهران میبرند.

۳۴ - سر هرود - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و سکنه اش ۳۳۲ نفر و محصولش جو و گندم است و مراتع بیلاقی بسیار خوب دارد.

۳۵ - سرانجگان - در جنوب شرقی خلیجستان در ناحیه دوم در جلگه قرار دارد و جمعیتش ۶۲۲ نفر و هواش معتدل و محصولش جو و گندم و پنبه و کتیرا است و میوه ندارد. و جدیداً باغهایی در آن احداث شده است و دارای یک دبستان ۴ کلاسه بنام دبستان وفائی میباشد و راه شوسه از کنارش میگذرد.

این قریه مرکز خرید و فروش پوستهای زندی است که مشتری فراوان دارد آب آن از رودیست که از نزدیکیهای سعید آباد و زاهدجرد سرچشمه گرفته و دیزجان و زواریان و گرنگان و سرفجگان و عنایت بك را مشروب میکند.

۳۶ - سفت - در شمال خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۱۴۹ نفر و محصولش انار و انجیر و گندم و جو است.

۳۷ - سفیداله - در مرکز خلیجستان در ناحیه ۱ واقع و جمعیتش ۸۴ نفر و مزرعه کوچکی است.

۳۸ - سناوند - در مرکز خلیجستان و در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش ۲۲۶ نفر و هواش خوب و دارای چندین مزرعه است محصولش انگور و غیسی و بادام و گندم و

جو وپنبه است خاکش استعداد غرس اشجار دارد

۳۹ - سنجگان - در جنوب ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۶۶۵ نفر است هوايش معتدل محصولش گندم و جو و انگور و لوبیا است و دارای دبستانی است بنام دبستان منوچهری .

۴۰ - سولقان - در شمال خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش را ۲۸۱ نفر نوشته اند مزرعه کوچکی است محصولش انار و انجیر و جو و گندم

۴۱ - شوراب - در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش را ۱۷۱ نفر ذکر کرده اند ناحیه بسیار کوچکی است

۴۲ - صالح آباد - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش ۲۷۴ نفر و هوايش معتدل و مزارعش آباد است و از آب قنات استفاده میکند محصولش گندم و جو و پنبه است و در کنار راه اراك و آشتیان واقع است ارتفاعش از سطح دریا ۱۸۵۵ متر و ارتفاع گردنه صالح آباد ۱۸۹۱ متر است

۴۳ - طغرود - در شمال شرقی خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۱۶۶۰ نفر هوايش معتدل است و انار فراوان دارد و خاکش برای درخت کاری مساعد است زیر آشنی رستی است ولی آبش کافی نیست و در سالهای پر آبی محصولش فراوان است که اهم آنها گندم و جو و انار و انجیر و پنبه و بادام است کرباس بافی در اینجا معمول است و دارای یک دبستان پنج کلاسه بنام دبستان عنصری میباشد باغات انار و انجیرش به ۶۰ هکتار میرسد ارتفاعش از دریا ۱۱۱۲ متر و مرکز بخشداریت .

۴۴ - طرخواران - در شمال شرقی خلیجستان در ناحیه اول واقع است و جمعیتش ۵۹ نفر مزرعه کوچکی است

۴۵ - طرلاب - در مشرق خلیجستان نزدیک قم در ناحیه دوم در کنار راه اراك واقع و جمعیتش ۶۶ نفر است آبادی کوچکی است مرکز تعلیف گوسفندان معروف زندی در زمستان است مراتع زمستانی اطرافش قابل اهمیت است.

۴۶ - طینوج یا جهرود - در مرکز در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۹۶۷ نفر است

محصولش بادام و انگور غیسی و زرد آلو و پنبه و ترباك است يك دېستان چهار کلاسه نیز دارد بنام دېستان خواجه نصير

۴۷ - عنایت بك - در جنوب شرقی خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد . جمعیتش ۱۷۹ نفر محصولش گندم و جو و پنبه و ترباك است .

۴۸ - عیسی آباد - در مرکز خلیجستان در ناحیه دوم واقع جمعیتش ۲۵۳ نفر و دهی است بیلاقی محصولش گندم و جو و انگور و سیب و زرد آلو است

۴۹ - فوجرد - در مغرب در ناحیه دوم قرار دارد سکنه اش ۸۹۳ نفر هواش بیلاقی و گوسفند و لبنیات دارد محصولش غیسی و بادام و زرد آلو و گندم و جو است و دارای يك دېستان چهار کلاسه بنام دېستان دانش میباشد

۵۰ - قاضی علیا در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۲۵۷ نفر است هواش معتدل محصولش بادام و غیسی و گندم و جو و ترباك است . ۱۴ هكتار باغ بادام دارد .

۵۱ - قاضی سفلی - در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد سکنه اش ۲۲۷ نفر و هواش معتدل و محصولش بادام و غیسی و جو و گندم و ترباك است

۵۲ - قاعان - در شمال غربی خلیجستان در ناحیه اول واقع است سکنه اش ۱۳۳۱ نفر و هواش معتدل محصولش توت و انگور و بادام و غیسی و گندم و جو و گردو است يك دېستان ۴ کلاسه بنام دېستان کسائی نیز دارد و توستانهای فراوان و معروف قاهان مرکز بخش و دارای صندوق پستی است که محصولاتش با يك سوار حمل و نقل میشود

۵۳ - قراسو - در جنوب شرقی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۸۰ نفر و آبادی کوچکی است

۵۴ - کاسوا - نام صحیح آن کاسب آباد است در شمال غربی خلیجستان در ناحیه اول قرار دارد و جمعیتش ۹۳۱ نفر و هواش سرد است گوسفند و لبنیات دارد و دارای چند مزرعه كوچك است محصولش انگور و گردو و زرد آلو و سیب و توت و بادام و لوبیا و جو است معاش اهالی بیشتر از میوه تأمین میشود . يك دېستان ۴ کلاسه بنام دېستان خاقانی

دارد و دارای صندوق پستی که محمولاتش بایک سوار حمل میشود

۵۵ - کردیجان - در جنوب خلجستان در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش ۵۷۹ نفر و محصولش گندم و جو و آبش کم است

۵۶ - کندرود - در مرکز در ناحیه اول قرار دارد جمعیتش ۴۰۸ نفر محصولش گندم و جو و پنبه

۵۷ - کوشک - در جنوب خلجستان در ناحیه دوم واقع سکنه اش ۲۰۹ نفر مزرعه کوچکی است

۵۸ - گرنکان - در جنوب شرقی در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۸۳ نفر است این ده با اینکه ده بزرگی است و برای کشاورزی مستعد است بعلت وجود مالاریا سکنه اش کم و همه مریضند

۵۹ - کیاب - در شمال غربی در ناحیه اول واقع جمعیتش ۱۶۰ نفر محصولش گندم و جو گرد و و ماش است

۶۰ - گیو - در مرکز خلجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۱۲۹۴ نفر هواش معتدل و محصولش گندم و جو و نوت و سیب و زرد آلو و گرد و میباید گیوه های خوب در اینجا چیده میشود شاید نام گیوه نیز در این آبادی گرفته شده باشد. یک دبستان ۴ کلاسه بنام دبستان گیو دارد

۶۱ - کلاغ نشین - در شمال شرقی خلجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۱۲۹ نفر و محصولش گندم و جو و کمی میوه و پنبه است

۶۲ - گلستان - در شمال شرقی در ناحیه اول واقع جمعیتش ۳۷۲ نفر محصولش گندم و جو و پنبه و میوه است

۶۳ - محمد بیک - در مشرق خلجستان در ناحیه دوم واقع جمعیتش ۱۵۶ نفر هواش معتدل است خاکش استعداد درخت دارد ولی آبش کم است

۶۴ - مزرعه نو - در جنوب غربی خلجستان در ناحیه دوم واقع جمعیتش ۲۷۸ نفر محصولش گندم و جو و پنبه است کمی نیز درخت دارد

۶۵ - منصور آباد - در جنوب غربی در ناحیه دوم واقع و هوايش بيلاقى و جمعيتش ۴۷۳ نفر و محصولش گندم و انگور و سيب زمينى است

۶۶ - موجان - در جنوب غربى خلیجستان در ناحیه دوم واقع جمعيتش ۸۸۴ نفر محصولش جو و گندم و انار و انگور است و يك دبستان چهار کلاسه دارد بنام دبستان ۱۵ بهمن .

۶۸ - موشکيه - در شمال خلیجستان در ناحیه اول قرار دارد جمعيتش ۱۸۸ نفر هوايش معتدل محصولش گندم و جو و ماش و بنه است

۶۸ - مهر زمین - در سمت شمال غربى در ناحیه اول قرار دارد جمعيتش ۳۵۷ نفر محصولش جو و گندم است میوه ندارد شغل اغلب اهالى نخ ریسى و کليم بافى است ارتفاعش از سطح دریا ۱۸۶۰ متر است

۶۹ - نایه - در شمال غربى خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعيتش ۱۲۹۹ نفر هوايش معتدل و مراتعش بسيار است و گندم و جو نیز فراوان دارد از محصولات ديگرش زرد آلو و توت و گردو و ترباك است و يك دبستان چهار کلاسه بنام دبستان سعدى دارد ۷۰ - نور آباد در شمال خلیجستان در ناحیه اول قرار دارد و جمعيتش ۴۹ نفر مزرعه كوچكى است

۷۱ - نویس - در شمال غربى خلیجستان در ناحیه اول قرار دارد و جمعيتش ۱۱۹۴ نفر و هوايش بيلاقى است محصولش عسل و انگور و سيب و بادام و سيب زمينى و جو و چغندر و لوبيا است آبش از چشمه است و قنات آباد ندارد و از مازاد رو خانه کاسوا نیز استفاده میکند .

در اینجا گیوه های خوب چیده میشود يك دبستان ۴ کلاسه نیز دارد بنام دبستان غزالى .

۷۲ - نیجه - در مشرق خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعيتش ۱۳۳ نفر آبادى كوچكى است محصولش گندم و جو

۷۳ - ورزنه - در مرکز خلیجستان در ناحیه دوم واقع است جمعيتش ۲۷۴ نفر

هوایش خوب و محصولش گندم و جو و انگور و غیسی و بنبه است
۷۴ - ورسان در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۳۸۸ نفر و هوایش
بیلاقی و محصولش گندم و جو و میوه و لوبیا و نخود است .
۷۵ - وسقونجرد - در شمال خلیجستان در ناحیه اول واقع و جمعیتش ۴۶۷ نفر است
هوایش معتدل محصولش گندم و جو و گردو و کمی سیب و زرد آلو است. مراتع خوبی دارد
که در زمستان مورد استفاده قرار میگیرد

۷۶ - وشاره - در جنوب غربی در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۴۸۶ نفر است این
قریه موقوفه نجف اشرف است محصولش انگور و گندم فراوان است و استعداد
آب نیز دارد و دارای یک دبستان ۴ کلاسه بنام دبستان علوی است سیب زمینی آن فراوان
و معروف است .

۷۷ - ونان در شمال غربی خلیجستان در ناحیه اول واقع و بیلاق خوبی است جمعیتش
۶۰۲ نفر محصولش گندم و جو و انگور و گردو و بادام و بهترین تربا کها و فندق و گیلاس
و عسل است . ارتفاعش از سطح دریا ۱۳۵۲ متر است
۷۸ - هزار آباد - در جنوب غربی خلیجستان در ناحیه دوم واقع و جمعیتش ۳۳۱ نفر
و محصولش گندم و جو است

۷۹ - یکه باغ در جنوب شرقی خلیجستان در ناحیه دوم قرار دارد و جمعیتش ۵۵۳ نفر
است محصولش گندم و جو و بنبه است و میوه قابل ذکری ندارد و مراتع کوهستانی آن
نیز بد نیست

سوم بخش حومه

اول قنوات - قنوات در مشرق شهر قم بین ۵۰ درجه و ۵۴ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۲۷ دقیقه طول شرقی گرینویچ و ۳۴ درجه ۲۳ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۴۹ دقیقه عرض شمالی واقع و مساحتش تقریباً ۱۰۴۰ کیلو متر مربع است از جانب شمال بقمرود و از مشرق بکویر نمک و از جنوب بشهرستان کاشان و از مغرب ببخش قهستان و شهر قم محدود میشود. هوایش گرم و برداشت جو ۳۰ الی ۴۰ روز زودتر از قسمتهای سرد سیر است کلیه قراء آن از قنات مشروب و آب برخی از قناتهای آن مانند (لنجرود محمد آباد و جنت آباد و حصارشنه شیرین و بقیه آب شورا است. محصولش گندم و جو خربزه و هندوانه و هویج و چغندر و شلغم است. قنوات بنام بخش سراجیه نیز نامیده میشود و دارای ۲۹ رشته قنات آباد میباشد و استعداد زیاد شدن آب در صورت اقدام بتنقیه قنوات دارد

در قنوات ۳۰۰ جفت گاو کشت میکنند و ۷۸۵ تن بذر در ۵۵۰۰ هکتار زمین کاشته میشود که ۴۸۵ تن آن جو و ۳۰۰ تن بقیه گندم است و عواید غلات آن آنچه را که سهام مالکانه بدست میآید پس از وضع مخارج قریب ۵ هزار تن است. قریب ۵۰۰ هکتار پنبه کاری و ۷۰۰ هکتار صیفی کاری و ۲۰۰ هکتار نباتات روغنی از قبیل کرچک و کنجد دارد جمعیتش رویهم ۹۷۹۸ نفر و ۲۵ قریه و ۸ مزرعه دارد تفصیل قراء بترتیب حروف تهجی بقرار زیر است

۱ - جنت آباد - در جنوب قنوات واقع و جمعیتش ۳۲۰ نفر و هوایش گرم است محصولش جو و گندم و خربزه و پنبه است آبش شیرین است و میوه ندارد.

۲ - حاجی آباد لکها - در مغرب این بخش واقع و شماره نفوسش ۱۱۱۸ نفر و محصولش انجیر و انار و جو و گندم و خربزه است در این قریه فرشهای نسبتاً خوب بافته میشود یکدبستان چهار کلاسه بنام دبستان رازی دارد .

۳ - حسن آباد - در مغرب این بخش واقع جمعیتش ۳۹۳ نفر محصولش خربزه و جو و گندم و پنبه و کمی انار است

۴ - حاجی آباد آقا - در مغرب واقع و جمعیتش ۵۸۴ نفر محصولش جو و گندم و خربزه و پنبه و کمی انار است این قریه دارای يك آب انبار بسیار بزرگی است برای ذخیره آب شیرین که در تمام بخش قنوات منحصر بفرد است

۵ - حسین آباد میش مست - در جنوب شرقی قنوات واقع است جمعیتش ۱۰۵ نفر آبادی کوچکی است محصولش گندم و جو و پنبه است این ده مرکز تعلیف زمستانی احشام ایل میش مست است که در زمستان از اطراف تهران باینجا میآیند .

۶ - حصار شنه - در مرکز قنوات واقع و جمعیتش ۵۷۲ نفر و دارای باغات تازه احداث است و برای زراعت استعداد کافی دارد خاکش شنی رستی است . آبش شیرین ولی قناتهایش مخروبه است و در صورت تنقیه میتواند تا شانزده سنك آب داشته باشد اخیراً چند نفر قالیباف برای تعلیم صنعت قالیبافی از کاشان باینجا آمده و بکار مشغولند محصولش گندم و جو و خربزه و پنبه و چغندر و شلغم و هویج است یکدبستان چهار کلاسه بنام دبستان شرف دارد

۷ - خلج آباد در شمال شرقی قنوات واقع و جمعیتش ۵۰ نفر و مرعای است مخروبه محصولش جو و گندم و خربزه است .

۸ - دولت آباد - در شمال بخش واقع جمعیتش ۳۰۲ نفر محصولش پنبه و خربزه و گندم و جو است در اطراف آن مراعات زمستانی خوبی است که دارای بوتههای معروف باشنیان میباشد که از آن قلیاب استخراج و بمصرف صنعت میرسد

۹ - زالون آباد - در جنوب شرقی قنوات واقع و جمعیتش ۸۶ نفر است مرعای است كوچك محصولش گندم و جو

۱۰ - ساق آباد در جنوب غربی درمرز قهستان واقع و جمعیتش ۴۵ نفر و مزرعه کوچکی است آبش شیرین است .

۱۱ - سراجده در مرکز قنوات واقع و جمعیتش ۲۶۱۷ نفر و ارتفاعش از سطح دریا ۸۷۴ متر است . دهی است آباد و شش رسته قنات دارد . محصولش انار و انجیر و پنبه و خربزه و جو و گندم است از محال سراجده زعفرانیه و رستم آباد و خمارخان علیا و خمارخان سفلی و علی آباد موقوفه است يك دبستان بنام دبستان خواجودارد و دارای صنوبر پستی است که محصولانش بایك پیاده حمل و نقل میشود از صنایع دستی نمدهالی و قالیبافی و کرباس بافی در آنجا رواج دارد .

۱۲ - سنك تراش - جمعیتش ۱۵۰ نفر در مغرب بخش نزدیک قریه والیجر قرار دارد و دارای ۴ سنك آب است محصولش گندم و جو و هویج و شلغم است
۱۳ - شاه آباد در شمال غربی قرار دارد جمعیتش ۳۸۴ نفر خاکش شنی رستی است و دور رسته قنات دارد که یکی بنام جزستان و دیگری بنام خود شاه آباد است و دو باغ آباد دارد محصولش انار و گندم و جو و پنبه و خربزه و هندوانه است .

۱۴ - شمس آباد - در جنوب غربی قنوات واقع و جمعیتش ۳۹۸ نفر است و یکی از آب و ملك آباد قنوات است زیرا هم يك رشته قنات دائر دارد و هم عشت يك بکیر آب رودخانه است و در سالهای خوب محصولش بچه - اره - زار خروار میرسد محصولش جو و گندم و خربزه و هندوانه است و قریب چهارده هکتار باغات انار و انجیر دارد .

۱۵ - شمس آباد ناصری - در جنوب غربی قنوات واقع و جمعیتش ۱۲۹ نفر است این قریه جزو آب و ملك شمس آباد بالا میباشد . يك باغ غیسی دارد محصولش گندم و جو و خربزه است .

۱۶ - فرج آباد در مغرب واقع و جمعیتش ۴۶ نفر است مزرعه ای است مخروطیه ولی استعداد زراعت دارد محصولش گندم و جو و خربزه است و قسمتی از آن موقوفه است .

۱۷ - فتح آباد - در مرکز بخش واقع جمعیتش ۳۰ نفر و دو سنك آب دارد محصولش

گندم وجو است قنات آن مخروطیه است

۱۸ - کریم آباد در مغرب واقع جمعیتش ۸۵ نفر محصولش گندم وجو و خر بزه است و استعداد آب بیش از سه سنك ندارد

۱۹ - لنج رود در جنوب غربی قنات واقع جمعیتش ۱۳۱ نفر آبش شیرین است و زمینش شنی رستی است و در سالهای پر آبی دارای محصول خیلی فراوانست قناتش در حال عادی بیش از دو سنك آب ندارد و سدی دارد که از آب رودخانه کبار (دنباله رودخانه بیرقان و شنوه) استفاده میکند اگر این سد تعمیر شود فوق العاده قابل استفاده است

هوایش نسبتاً معتدل محصولش گندم وجو و خر بزه و هندوانه است هندوانه آن بزرگی معروف است در سالهای بارانی در حدود ۳ تن نخود در آنجا کاشته میشود در سال ۱۳۲۴ تنها از این قسمت ۲۸ تن نخود برداشت شد هندوانه آنرا نیز در سالهای پر آبی مانند گندم دست پاش میکنند و محصولش بقدری زیاد است که کفاف دو ماه شهر قم را میدهد

۲۰ - مبارك آباد در مغرب بخش قنات واقع جمعیتش ۲۰۷ نفر قناتش دائر است و در مثل آنرا عروس قنات مینامند محصولش هویج و چغندر و پیاز و انار وجو و گندم و خر بزه و بنه است استعدادش برای کشت درخت انار خوب است و فعلاً دارای چهل خروار انار است

۲۱ - محمد آباد در جنوب قنات واقع جمعیتش ۲۳۸ نفر زمین برای زراعت زیاد دارد ولی آبش کم است و چون قناتش بکوه خورده است استعداد آب بیش از چهار سنك ندارد هوایش معتدل آبش شیرین است و درخت در آن خوب بعمل میآید و اگر آب کبار باینجا برسد بر آبدی آن خواهد افزود محصولش گندم و جو است و يك باغ کاج زیبایی دارد

۲۲ - مراد آباد در شمال غربی قنات واقع جمعیتش ۱۴۵ نفر آبادی کوچکی است محصولش گندم وجو و خر بزه و هندوانه است

۲۳ - مومن آباد در مرکز قنات در جنوب غربی سراجده واقع دارای ۵۳۳ نفر

جمعیت است این دهسه رشته قنات دارد یکی بنام خود مؤمن آباد یکی بنام عباس آباد و یکی بنام کول کوه است این آبادی ۱۶ سنك آب دارد و در صورت توجه استعداد آبش بیش از این میزانست درخت آنار در این آبادی خیلی خوب رشد میکند فعلا قریب پنج خروار باغ آنار دارد اخیراً قالی نخ فرنگ کاشان در آنجا تعلیم و بافته میشود محصولش گندم و جو و آنار خربزه و پنبه است

۲۴ - نواران - در مرکز قنات در جنوب شرقی سراجیه واقع سکنه اش ۵۶۷ نفر است این قریه استعداد خربزه کاری خوب دارد ولی درخت در آن خوب بعمل نمیآید زیرا زمینش گچی است يك باغ آنار دارد محصولش آنار و جو میباشد. بیشه اغلب اهالی شتر داری است

۲۵ - والیجرد - در مغرب قنات واقع جمعیتش ۵۷۱ نفر است این قریه موقوفه حضرت معصومه است و يك قنات دارد محصولش جو و گندم و خربزه و پنبه است و درخت ندارد

دوم قهر و ج - این دهستان در شمال شرقی شهر قم بین ۵۰ درجه و

۳۱ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۲۷ دقیقه طول شرقی گریجویج و ۳۴ درجه و ۳۸ دقیقه تا ۳ درجه از عرض شمالی واقع است از شمال بدیهستان فشافویه بخش ری شهرستان تهران و دریاچه حوض سلطان و از مشرق بکویر نمك و از جنوب بدیهستان قنات و شهر قم و بخش خلیجستان و از مغرب ببخش خلیجستان و بخش جعفر آباد شهرستان ساوه محدود میشود و سعتش قریب ۱۹۶۰ کیلومتر مربع و در طول و طرفین رودخانه قم ورود ساوه واقع است و هوایش گرم و از قم قریب ۱۵ روز جلوتر است برداشت جو ۳۰ الی ۴۰ روز زودتر از قسمتهای سردسیر است محصول عمده اش در صورتیکه باد گرم نوزد جو و گندم و هندوانه و خربزه و گرمك و پنبه است ۰ غلات اراضی حدود مسیله این دهستان بسیار مرغوب و از قریبکه مطلعین اظهار میکنند در بعضی از سالها صد برابر تخم میشود ولی

وضع آبش خوب نیست در بعضی از سالها بعلت قلت یا عدم آب محصول آن از بین می‌رود و با احداث چاه در کف رودخانه آب آشامیدنی تهیه می‌شود برخی از قراء مانند قمرود و سلطان باجی و شریف آباد و میرآباد و شیرین آباد و سیف آباد و البرز دارای قنات آب شوری هستند و در بهار نیز مثل سایر قراء دهستان از رودخانه استفاده می‌کنند تعداد قراء همیشه ۲۷ و جمعیتش ۸۷۲۵ نفر است

۱۴۷ جفت گاو زراعی دارد و ۱۵۰ تن گندم و ۲۰۰ تن جو بغیر از مسیله می‌کارند که با مسیله ۶۰۰ تن می‌شود که در سطح ۴۰۰۰ هکتار بذر افشانی می‌کنند و نیز قریب ۲۰۰ هکتار پنبه و ۲۵۰ هکتار صیفی کاری دارد
شرح قرائش بترتیب حروف تهجی از این قرار است

۱ - البرز - در ۱۲ کیلومتری شمال شرقی شهر قم واقع جمعیتش ۳۸۴ نفر است و دو رشته قنات دارد یکی شیرین یکی شور و از فاضل آب رودخانه نیز استفاده می‌کند محصولش جو و گندم و میوه‌اش انار و انجیر است و درختهای متفرقه بی بار نیز دارد و دارای کدبستان ۴ کلاسه بنام دبستان البرز می‌باشد

۲ - امین آباد در شمال قمرود واقع و جمعیتش ۸۳ نفر است آبادی کوچکی است محصولش جو و گندم و کمی صیفی کاری

۳ - چم‌عسکر آباد در مرکز قمرود واقع و از رودخانه ساوه آب می‌برد محصولش جو و گندم است درخت ندارد جمعیتش ۹۵ نفر است

۴ - حاجی آباد مسیله - در گوشه شمال شرقی قمرود واقع سکنه‌اش ۲۹۳ نفر محصولش جو و گندم و چغندر و پنبه است و از موقعیکه آب رودخانه تعمیر بستر داده خسارت عمده باین ده وارد شده است

۵ - حاجی آباد گائینیا - در شمال غربی واقع جمعیتش ۵۴ نفر آبادی کوچکی است محصولش کمی گندم و جو

۶ - حسین آباد گائینیا - در مغرب قمرود واقع هوا بیش گرم جمعیتش ۱۶۸ نفر است و از رودخانه ساوه آب می‌برد محصولش گندم و جو

۷ - دوچاه - در جنوب غربی قمرود واقع جمعیتش ۸۴ نفر است مزرعه کوچکی است

محصولش گندم و جو

۸ - دیزار - در جنوب غربی قمرود قرار دارد و جمعیتش ۴۸ نفر ناحیه کوچکی است

۹ - رحمت آباد در مغرب واقع جمعیتش ۲۷۲ نفر است از رودخانه ساوه مشروب میشود محصولش جو و گندم

۱۰ - رضا آباد - در مغرب قمرود واقع و جمعیتش ۱۳۱ نفر است محصولش گندم و جو

۱۱ - سیف آباد - در جنوب قمرود واقع جمعیتش ۲۱۸ نفر محصولش گندم و جو و خربزه

۱۲ - شریف آباد - در جنوب قمرود واقع جمعیتش ۲۲۶ نفر است محصولش گندم و جو و پنبه و زمینش برای گرمک و هندوانه استعداد دارد

۱۳ - شاهجرد - در شمال غربی قمرود واقع جمعیتش ۱۷۱ نفر محصولش گندم و جو

۱۴ - شمس آباد گائینیه - جمعیتش ۱۱۲ نفر در مغرب قمرود واقع است محصولش گندم و جو است

۱۵ - صفر آباد - در شمال قمرود واقع و جمعیتش ۳۶۲ نفر و محصولش جو و گندم

۱۶ - فرج آباد در جنوب شرقی قمرود واقع و جمعیتش ۵۰۰ نفر و محصولش گندم و جو و کمی صیفی کاریست و چون مرکز ایل کلکو است اغلب جمعیت آن در تغییر است

۱۷ - قلعه سلطان باجی - در جنوب قمرود واقع و جمعیتش ۳۶۴ نفر و محصولش جو و گندم است آب از رودخانه میگیرد.

۱۸ - قمرود در جنوب شرقی این بخش واقع ارتفاعش از سطح دریا ۸۷۰ متر و جمعیتش ۱۴۷۹ نفر هوایش گرم و آب قناتش شیرین است و در مواقع زیادی آب از فاضل آب رودخانه نیز استفاده میکنند از هفت تنات که دارد فعلا فقط یکی دارای آب است محصولش گندم و جو و دارای زمین زیاد و مزارع متعدد است که اغلب دارای چشمه آب شور است آب خودش شیرین و گوارا و موسوم بآب (الانیر) است از توابعش

رحمت آباد ، رضا آباد ، سیف آباد ملک آباد ، مظفر آباد است قمرود دارای يك دبستان ۴ کلاس است بنام دبستان انوشیروان ۰ قریب ۲۰۰ نفر از سکنه این ده علی اللهی هستند

۱۹ - قنبر علی - در جنوب شرقی قمرود واقع جمعیتش ۲۱۹ نفر محصولش جو و گندم و پنبه است

۲۰ - کاج در شمال شرقی دهستان قمرود واقع و جمعیتش ۴۵۸ نفر آب از رودخانه میگیرد محصولش جو و گندم است درخت ندارد

۲۱ - کاروانسرا سنک در جنوب غربی واقع جمعیتش ۱۰۳ نفر ذکر کرده اند ولی فعلاً چندان آباد نیست

۲۲ - گنجه در مرکز واقع و جمعیتش ۳۱۷ نفر بقلام آمده است این قریه نیز فعلاً چندان آباد نیست

۲۳ - محمد آباد - در شمال شرقی قمرود واقع جمعیتش ۲۲۷ نفر محصولش گندم و جو

۲۴ - مظفر آباد مسيله که آنرا بطور مطلق مسيله میگویند جمعیتش ۱۷۱۲ نفر ارتفاعش از سطح دریا ۸۱۰ متر و محصولش گندم و جو است این قریه در شمال شرقی قمرود نزدیک رودخانه و در مشرق آن واقع و یکی از دهات آباد این دهستان بشمار است مظفر آباد غیر از این مظفر آباد است که جزء توابع قریه قمرود نام برده ایم مظفر آباد در ابتدا جنگلات قرار دارد انبار افش ۱۲ مزرعه است که بنام جنگلات موسوم است این قریه مقر خوانین کلکو و محل تربیت و نگهداری اغنام و احشام مخصوصاً نژاد نفیس کلکو است ضمناً شترهای معروف بشاهی نیز در این محل نگهداری میشوند در مسيله بطور متوسط تخمی ۲۴ تخم آزمایش شده است

۲۵ - ملک قلعه در جنوب قمرود واقع جمعیتش ۲۳۰ نفر بشمار آمده است محصولش گندم و جو و فعلاً جمعیتش از این مقدار تقلیل یافته است

۲۶ - ملک آباد در جنوب قمرود واقع جمعیتش ۳۲۲ نفر محصولش گندم و جو و کمی صیفی کاری

۲۲ - میر آباد - در جنوب شرقی واقع جمعیتش ۹۳ نفر محصولش
گندم وجو است

چهارم بخش قهستان

بخش قهستان که بنام بخش کپک نیز معروف است در جنوب شهر قم بین ۵۰ درجه و ۴۰ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۷ دقیقه طول شرقی گرینویچ و ۳۴ درجه و ۱۰ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۳۴ دقیقه عرض شمالی واقع و مساحتش قریب هزار کیلومتر مربع است و از شمال شهر قم و از مشرق بخش قنات و شهرستان کاشان و از جنوب شهرستان محلات و از مغرب باراضی کنار رودخانه محدود میشود این بخش سابقاً مهمتر بوده و دهستان جاسب این بخش شهرستان محلات و دهستان اردهال شهرستان کاشان ضمیمه شد. دهات این بخش در دره های شمالی کوهستان جنوبی واقع و تمام این بخش باستانها چند قریه بیلاقی است. آب آن شیرین و از قنات کوهستانی و رودهای بیدهند و و شنوه و زاوینج که فاقد آب دائم هستند تأمین میشود. در این بخش انواع میوه های بیلاقی یافت میشود محصول عمده اش میوه و سیب زمینی و پیاز و ترباک و کمی جو و گندم است.

این بخش ۳۵۰ جفت گاو زراعی دارد و میزان ۵۱۸ تن گندم وجود در سطح

مزروعی ۳۵۰۰ هکتار کشت میشود و قریب ۲۰۰ هکتار پنبه کاری و ۱۵۲ هکتار فندقستان و ۴۰۰ هکتار اشجار مشمره و غیر مشمره دارد جمعیتش ۱۶۷۷۵ نفر و شماره دهات عمده اش ۱۹ و شرح هریک بترتیب حروف تهجی بقرار زیر است.

۱- ابرجس در مغرب قهستان در دامنه کوه (هلیر) واقع و باقراء بیدهند و کرمجگان تقریباً دریک دره قرار دارند و جمعیتش ۸۰۱ نفر و هوایش بیالاقی و محصولش گندم و جو و سیب و غیسی و سیب زمینی و پیاز و بادام است معدن گچ آن معروف است

۲- بیدهند در جنوب غربی قهستان واقع و جمعیتش ۱۹۱۸ نفر و آب و هوایش ییلاق است محصولش گردو و غیسی و لوبیا و بادام و آلورزد و البالو و کتیرا است یکدستان ۴ کلاسه بنام دبستان سینا دارد

۳- تیره در جنوب واقع جمعیتش ۱۳۰ نفر و هوایش معتدل محصولش کمی جو و گندم و غیسی و بعضی میوه های دیگر است.

۴- جنداب در شمال غربی حدود اراضی واقع جمعیتش ۳۶۸ نفر محصولش گندم و جو و پنبه است میوه ندارد اخیراً قسمت اعظم جمعیت آن پراکنده شده و به و نارچ و ابراشیم آباد و غیره رفته اند

۵- خاوه در جنوب قهستان واقع و جمعیتش ۳۵۶ نفر و محصولش جو و گندم و کمی میوه است و هوایش معتدل است

۶- خورآباد در شمال قهستان واقع جمعیتش ۹۴۰ نفر و هوایش نسبتاً معتدل است و مانند لجرود از آب کبار استفاده میکند محصولش گندم و جو و خصوصاً پیاز و شلغم و هویج و کمی میوه است پیاز شهر قم از این دهه میآید

۷- دستجرد در جنوب قهستان واقع جمعیتش ۴۳۹ نفر است ناحیه ای است کوهستانی و کم آب و هوایش معتدل و در سالهای بارانی محصولش خوب میشود بحال عادی بیش از دوسنگ آب ندارد محصولش گندم و جو و ترپاک و گردو است

۸- سیرو - در مرکز قهستان قرار دارد جمعیتش ۶۰۳ نفر آبش کم و با استخراج کشت درج میشود و دارای چشمه کوچکی است و در این دهه کاشی و جو و انجیر و پنبه.

۹ - شاهزاده اسماعیل در مشرق قهستان واقع جمعیتش ۱۳۵ نفر ناحیه ای بیلاقی است . درخت در آن خوب بعمل می آید آبش فراوان است محصولش گردو و فندق و آلو سفید و غیسی و جو و گندم است و دو فرسخ اشجار مختلفه میوه و غیره در دامن رود بیرقان و شنوه را بشاهزاده اسماعیل متصل میسازد

۱۰ - صرم در شمال واقع هواش معتدل و جمعیتش ۱۲۸۳ نفر زمینش شنی رستی و دارای دورشته قنات است محصولش انار و انجیر و پنبه و پیاز است اراضی زراعتی زیاد دارد ولی آبش کافی نیست

۱۱ - علمی آباد در جنوب غربی قهستان واقع آب و هواش نسبتاً بیلاقی است و در دره ای میان چشمه و کوه واقع است جمعیتش ۲۹۵ نفر از محصولاتش انار و انجیر و گردو و پنبه و بادام قابل ذکر است و دارای چند مزرعه کوچک میباشد

۱۲ - فردو در جنوب واقع جمعیتش ۱۷۶۷ نفر و دهی است بیلاقی و آبش شیرین است محصولش غیسی و گردو و بادام و ترباک و گندم و جو و عسل است از سایر نقاط بیلاقی بیشتر گندم و جو دارد دارای چندین مزرعه متصل بهم است گوسفندش زیاد و لبنیاتش خوب است یک دبستان ۴ کلاسه بنام دبستان هاتف دارد

۱۳ - قبادبزن در مرکز قهستان واقع است جمعیتش ۷۳۰ نفر و هواش کمی گرم است و قناتش استعداد آبی ندارد محصول آن غیسی و انار و انجیر و گندم و جو و پنبه است .

۱۴ - کره جگان در جنوب غربی قهستان واقع جمعیتش ۱۹۷۷ نفر دهی است بیلاقی که در دامنه جبال کره جگان قرار دارد و از بیلاقات خیلی خوب قم است آبش کافی است محصولش گندم و جو و سیب زمینی و ترباک و عسل و کتیرا و میوه اش سیب و آلو زرد و گردو و بادام و غیسی است یک صندوق پست دارد که محصولاتش با اتومبیل حمل و نقل میشود .

در جنوب این قریه اما مزاده ای است بنام شاهزاده نور علی که هواش بلطافت معروف است و اغلب اهالی قم که بمنظور هوا خوری بکره جگان میروند در آنجا میمانند یک

دبستان چهار کلاسه بنام دبستان مولوی دارد

۱۵ - كهك در مغرب قهستان در ۲۴ کیلومتری شهر قم در انتهای دره کرمجگان واقع جمعیتش ۲۱۷۳ نفر مرکز بخشداری است . ارتفاعش از سطح دریا ۱۴۲۸ متر است صندوق پست و شعبه سر تحصیلداری و نماینده بهداری و دسته ژاندارمری دارد . و بواسطه سطح بودن اراضی همه روزه بین قم و كهك و دهات دیگر بخش ماشین رفت و آمد میکند این ده خیلی وسیع و بیست مزرعه متصل بهم دارد و خاکش حاصلخیز است پنبه در آن خوب بعمل میآید زیرا باد گرم ندارد محصولش گندم و جو و پنبه و انار و غیسی و کتیرا و کمی انجیر است . اهالی بمشغل کرباس بافی و بافت حوله دستی و آهنگری اشتغال دارند و از نوعی پنبه بنام پنبه مله ای (محلله ای) که برنك عبائی ثابت است پارچه ظریفی میبافند که بمصرف لباس میرسد آبش کافی نیست و در سالهای بارانی محصولش خیلی خوب میشود . يك دبستان ۵ کلاسه بنام دبستان ناصر خسرو دارد .

۱۶ - ميم - در مرکز قهستان واقع سکنه اش ۵۰۵ نفر و دو قنات آباد دارد آبش برای ملکش کافی است محصولش غیسی و آلوزرد و گرد و پنبه و جو و گندم است و چهار مزرعه كوچك دارد .

۱۷ - ورجان در مغرب قهستان واقع جمعیتش ۸۷۴ نفر هواش معتدل و دارای چند مزرعه بزرگ است آبش کافی نیست ولی از قنات چهار دانگه میتواند استفاده کند انار و انجیرش خیلی خوب است و پنبه در آن کم بعمل میآید

۱۸ - وشنوه در جنوب شرقی قهستان واقع جمعیتش ۱۲۳۰ نفر و آب و هوايش از حیث سازگاری و اعتدال از سایر نقاط ییلاقی قم بهتر است . اهالی قم برای فرار از گرمای سخت تابستان اغلب بآنجا میروند راه شوسه کامل ندارد و الا بیشتر مورد توجه واقع میگردد بهترین تریاکها در این ناحیه بعمل میآید محصول عمده اش فندق و بادام و گرد و جو و گندم و سیب زمینی و لوبیا و غیسی و کمی کتیرا است

معروف است که اعتدال و سکون هوا بیابانه ای است که اگر شدمی را سر شب بیفرورزند بدون چکه و انحراف شعله تا آخرین جز میسوزد صندوق پست و یک دبستان ۴ کلاسه

بنام دبستان خیام دارد

۱۹- وریج در جنوب قهستان واقع و جمعیتش ۲۵۱ نفر و هوایش بیالقی است محصولش
غیسی و آلو سفید و گندم و جو و تریاک و پنبه است.

پنجم بخش اراضی کنار رودخانه

ارضی کنار رودخانه در جنوب غربی شهر قم بین ۵۰ درجه و ۲۵ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۵۰ دقیقه طول شرقی گرینویچ و ۳۴ درجه و ۱۲ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۳۶ دقیقه عرض شمالی در طول رود قم و راه شوسه قم باصفهان واقع مساحتش قریب ۵۵۰ کیلو متر مربع و کوچکترین بخش قم است از شمال ببخش خاجستان و شهر قم و از مشرق بقهستان و از جنوب بشهرستان محلات و از مغرب ببخش خلیجستان محدود میشود هوایش گرم و کمی معتدل تر از شهر قم و قریب ۱۵ روز از آن عقب تر است چون در امتداد رودخانه قرار دارد تقریباً تمام آبادیش از آب رودخانه استفاده میکنند خاکش شنی رستی و از درختهای انار و انجیر قابل ذکرند محصولش گندم و جو و پنبه و چغندر و کمی تریاک است اگر آب رودخانه کفایت کند زمین مستعد برای زراعت زیاد دارد.

این بخش ۱۱۰ جفت گاو زراعی و ۲۵۰ تن غله کاری و ۲۰۰ هکتار پنبه و صیفی

کاری دارد جمعیتش ۳۳۰۰ نفر و شماره آبادیش ۱۸ و شرح هریک بترتیب حروف تهجی از این قرار است .

۱- بیدک در جنوب واقع هوایش کوهستانی و از قنات مشروب میشود و محصولش گندم و جو و کمی بادام و گردو است جمعیتش ۴۰ نفر است که غده‌ای از آنها بکله‌داری اشتغال دارند .

۲- پهلوان آباد - در جنوب واقع و دارای ۴۰ نفر سکنه است محصولش جو و گندم است و اهالی بکله‌داری مشغولند .

۳ - چشمه‌علی در جنوب واقع محصولش انار و گندم و جو و پنبه است جمعیتش ۲۰۷ نفر و انار و انجیرش بخوبی شهرت دارد .

۴ - جاله‌گنبد در مغرب اراضی واقع است جمعیتش ۷۰ نفر محصولش جو و گندم است و درخت ندارد .

۵ - حاجی آباد در جنوب واقع و جمعیتش ۵۸ نفر و زمینش کچ دارد محصولش جو و گندم است درخت ندارد .

۶ - حصار سرخ در جنوب غربی واقع جمعیتش ۹۷ نفر محصولش گندم و جو و پنبه آبش از قنات است .

۷ - حسین آباد در جنوب واقع جمعیتش ۲۴۸ نفر و زمینش زیاده و قناتی دارد که مخروب است و اگر بک شود کمک مؤثری بآبادی میکند آب فعلیش از رودخانه است و برای مزارع کافی نیست محصولش گندم و جو و پنبه است درخت ندارد

۸ - خلیج آباد در شمال واقع جمعیتش ۲۷۳ نفر محصولش گندم و جو و پنبه و انار و انجیر است
۹ - خدیجه خاتون در شمال اراضی واقع و جمعیتش ۴۳۹ نفر محصولش جو و گندم و پنبه و انار و انجیر است

۱۰ - خلیل آباد مزرعه‌ای است در جنوب غربی نیز از قنات مشروب میشود جمعیتش ۲۰ نفر و محصولش گندم و جو و نخود است

۱۱ - شیرین بلاغ در مرکز اراضی واقع جمعیتش ۱۴ نفر است که در چشمه‌علی ساکنند مزرعه کوچکی است که آبش از چشمه است

۱۲ - طایقان - در شمال اراضی و در جنوب شهر قم واقع و جمعیتش ۵۱۲ نفر و محصولش انار و انجیر و جو و گندم است در طایقان در نظر است که صندوق بست گذارده شود و تلفونخانه دارد

۱۳ - عشرت آباد در جنوب واقع جمعیتش از ده نفر تجاوز نمیکنند این مزرعه از قنات مشروب میشود محصولش کمی گندم و جو

۱۴ - قلعه چم در مرکز اراضی واقع جمعیتش ۳۹۰ نفر محصولش جو و گندم و پنبه و انار و انجیر است

۱۵ - مجد آباد در جنوب غربی اراضی واقع و جمعیتش ۹۳ نفر محصولش جو گندم پنبه و چغندر است درخت کم دارد

۱۶ - محمود آباد این مزرعه و مزرعه دیگری بنام تقی آباد دو مزرعه ای هستند که در مشرق پهلوان آباد قرار دارند و دارای ۱۵ نفر جمعیت میباشد شغل اهالی زراعت و کله داری است

۱۷ - نیزار - در جنوب اراضی نزدیک راه اصفهان واقع و جمعیتش ۳۸۷ نفر و محصولش بادام و جو و گندم و پنبه و چغندر و کمی پسته و تریاک است ارتفاعش از سطح دریا ۱۳۱۱ متر است .

۱۸ - و نارج این قریه در شمال شرقی اراضی واقع و فاصله اش تا قم ۲۴ کیلومتر است جمعیتش ۳۵۱ نفر آبش کم و محصولش انار و انجیر و کتیرا و گندم و جو و پنبه است کرباس بافی آن نیز بی اهمیت نیست در سمت مغرب آن نیزاری است که نی آن مورد استفاده دهات اطراف است

بخش سوم اوضاع اقتصادی

شهرستان قم

اول زراعت. قم اراضی حاصلخیز زراعی زیاد دارد ولی بعلت کمی آب اکثر بایروبی مصرف مانده است . استعداد اراضی قم برای زراعت خوب است و اگر آب باشد از هر تخمی بطور متوسط ۱۵ تخم محصول بدست میآید . اراضی مسيله که در شمال شرقی قم واقع است چون از لایه های سیلابی تشکیل شده است بقدری حاصلخیز است که اگر بحد کافی آب داشته باشد هر تخم آن ۱۰۰ تخم میدهد و تجربه کرده اند که از هر یکدانه تخم قریب ۷ سنبله و از هر سنبله ۴۰ تا ۴۵ دانه گندم بدست میآید هر گاه همین اراضی همه زراعت شوند تنها بقدر مصرف تمام شهرستان قم گندم میدهد بلکه برای فروش هم مازاد خواهد داشت . اما متاسفانه مقدار خیلی خیلی هم که فعلا کشت میشود اغلب در اثر خشکی رودخانه و فقدان آب از بین میرود .

با وضع فعلی محصول زراعتی قم بیش از پنج یا شش ماه کفاف اهالی رانمی دهد و کسری را باید از خارج وارد کنند ولی محصول بنوباندازه ای است که علاوه بر مصرف داخلی بکاشان و تهران و نقاط جنوبی هم صادر میشود . مغرب این شهرستان که نسبتاً کوهستانی تر و پر آب تر است از مشرق آباد تر است و در آن علاوه بر گندم وجو انواع میوه های بیلاقی نیز خوب بعمل میآید

اغلب مزارع شهر قم را بایستی آب رودخانه قم مشروب کنند باین لحاظ در سنوات بر آبی وضع زراعت خوب ورعایا از این حیث راحتند و ای در سالهای کم باران در سر تقسیم آب رودخانه اغلب بین دهانی که از آن استفاده میکنند و زارعین شهر قم دعوا و نزاع برقرار است

در این اواخر برای رفع نزاع فرمان سلطنتی چنین صادر شد که هشت روز آب متعلق به نیمور از مجال محلات باشد و سه روز متعلق به شهرستان قم و این سه روز با آنچه از چشمه سارهای باین تر جمع میشود بین دهات قم و شهر قم بصورت مساوی تقسیم شود یعنی از ۴۸ کیلومتری (هشت فرسخی) پنج روز مزارع دهات و پنج روز مزارع شهر قم از آب استفاده میکنند و یک روز هم برای رسیدن آن بقم فرصت داده میشود. در سال ۱۳۲۷ بجای سه روز که فوقاً اشاره شد فقط یک روز و یک نصف روز در هر یازده روز آب بقم داده میشد.

بی اعتباری جریان آب رودخانه قم بپایه ای است که بین اهالی ضرب المثل شده است که اگر دو کوزه برای آوردن آب از رودخانه در دست داری هر دو را با هم بکن زیرا اگر یکی را بکنی شاید تا نوبت بدومی برسد آب قطع شود باین ترتیب اغلب محصول صیفی کاری و پنبه که بایستی قریب یازده روز در مقابل هوا و باد گرم تابستان بی آب بماند از بین میرود و خسارت جبران ناپذیری متوجه صاحبان آنها میشود

زراعت قم علاوه بر خطر کم آبی خطر زلزله زدگی و سن خوردگی نیز دارد که در اغلب سنوات موجب خسارات بسیاری میشود

مدتهاست که زمزمه هایی برای اصلاح وضع آب قم و بستن سد در جلوی رودخانه شنیده میشود ولی تا حال صورت عمل بخود نگرفته است و اگر این امر عملی شود اغلب اراضی آباد میشود و شاید در همین چهار یا پنج سال اول مخارج بستن سد بدست آید.

اخیراً در قم چهار تلمبه موتوری احداث شده که مجموعاً از يك سنك و نیم تاسه سنك آب می دهد و برای آنها استخرهای كوچك ساخته شده است که پس از پر شدن بمصرف

میرسد و هر گاه این کار ادامه پیدا کند نتایج مفیدی گرفته خواهد شد
 قم چون در سرزمین پستی قرار دارد و بیشتر زمینهای اطراف آن کوهستانی و مرتفع
 است کلیه فاضل آبهای اطراف بسمت آن متوجه است لذا برای حفر چاه و قنات استعداد
 دارد و هر قدر از چاههای آن آب بکشند باز آب میدهد

و بهمین جهت ۴۸ رشته قنات در دامنه قم است که منبع همه آنها آب قم است و کلیه
 آبهای بخش قنات و قمرود از این نوع است و علاوه بر آنها میتوان تا ۵۰ رشته قنات
 دیگر را اگر احداث کنند آب بدهد بنابر این یکی از طرق آبادی قم ایجاد چاههای
 موتوری و حفر قنات است . چاههای قم در سالهای برآبی در فاصله ۸ الی ۱۲ متر و در
 سالهای کم آبی ۱۸ الی ۲۲ متر بآب میرسد .

از محصولات زراعتی شهرستان قم گندم و جو و سیب زمینی و لوبیا و حبوبات دیگر
 و پنبه و ترباک و از میوه های آن انار و انجیر و خشک بار و از صیفی کاری خربزه و هندوانه و
 کرمک را میتوان نام برد

کشاورزی شهرستان قم هنوز بهمان شیوه قدیمی است و قریب ۱۴۶۰ جفت گا و زراعی در
 مزارع آن کشت میکنند

وسعت مزارع شهرستان در سال ۱۳۲۷ قریب ۲۳۸۸۰ هکتار بود که در آن ۳۴۰۰
 تن گندم و جو کاشته و ۲۴۶۰۴ تن برداشت شده است که ۱۳۳۸۲ تن آن جو و
 ۱۱۲۲۲ تن آن گندم بود و این میزان گندم مطابق ثلث مصرف سالیانه شهرستان
 که در حدود ۳۲۰۰۰ تن است میباشد بادر نظر داشتن اینکه ۴۵۰۰۰ تن از مردمان بی بضاعت
 نان جو مصرف میکنند و بهم شهرستان برای شش ماه باید آذوقه از اراک و کرمانشاه و
 الیکودرز و نقاط دیگر وارد کند

وسعت مزارع پنبه در سال ۱۳۲۷ ۲۵۵۰ هکتار و محصولش ۱۱۸۵ تن و وسعت
 اراضی صیفی کاری در این سال ۴۰۰۰ هکتار و کشت سیب زمینی ۲۱۶ هکتار و محصولش
 ۲۴۴۰ تن و ۵۷۰ هکتار نباتات روغنی از قبیل گنج دو کرچک و ۱۶۷۶ هکتار اشجار
 منمره و غیر منمره داشته است ارقام یک نام بردیم با مقدار آب شهرستان متناسب است یعنی
 هر قدر آب کم یا زیاد باشد این ارقام نیز بهمان نسبت تغییر مییابد

خاك قم استعداد كشت نباتات ریشه‌ای بخصوص چغندر قند زیاد دارد
این شهرستان از ارقام محصولات کشاورزی جز انار و انجیر که در نوع خود بخوبی مشهورند
رجو و بنه و گوجه و ترباك و لوییا و خشاك بارو كنیرا محصول صادراتی دیگر ندارد
ترباك بعضی از نواحی این شهرستان خیلی خوب و مشتری زیاد دارد .
كله داری در قم رایج و لبنیاتش بخوبی معروف است زیرا هنوز چرخ کره گیری
ندارد و شیر را بهمان حالت که از گوسفند و گاو دوشیده می شود بهماست و پنیر
عبدل میکنند

از گوسفندهای این شهرستان نژاد نفیس زندوكلكو بخوبی بشم ممتاز است و شاید از این
حیث با گوسفندهای استرالیا برابری کند ولی در این اواخر به علت عدم توجه خطر انقراض
تهدیدش میکند .

آمار دامهای این شهرستان در سال ۱۳۲۲ بشرح زیر است

- ۱ - میش و بره ماده ۸۰۹۸۴
- ۲ - قوچ و بره نر ۲۳۵۰۵
- ۳ - بز و بزغاله ماده ۱۰۵۶۵۰
- ۴ - بز و بزغاله نر ۲۸۶۶۱
- ۵ - گاو و گوساله ماده ۴۵۹۹
- ۶ - گاو و گوساله نر ۴۶۴۱
- ۷ - شتر ۳۵۰۰
- ۸ - اسب ماده و نر ۱۴۲۹
- ۹ - قاطر ۱۴۱
- ۱۰ - الاغ ماده و نر ۱۴۸۸۲
- ۱۱ - مرغ و جوجه ۹۹۰۰۰
- ۱۲ - خروس و جوجه ۱۵۰۰۰

زراعت امروز قم با آنچه مورخین در زمان گذشته ذکر کرده اند مشابهتی ندارد
چون میگویند که سابق قم زراعتهای مفید و پر قیمت زیاد داشته که امروز ما از آن

انری نمی بینیم .

یکی از آنها زعفرانست که محصولش از حیث مقدار رتبه اول را دارا بود و همینطور
زیزه و انجیر سرخ در قم فراوان و جنش بسیار عالی بود

دوم صنعت - مورخین در قم صنایعی نشان داده اند که امروز از آنها انری
دیده نمیشود از جمله گفته اند در قم کارخانه حریر بافی بوده و حریرش در نفاست امتیاز
داشت و فوق العاده مطبوع ارباب سلیقه بود. و نیز ذکر کرده اند که در این شهر
چندین کارخانه شیشه کُری و بلور سازی دایر بود که انواع لوازم خانه از قبیل لاهیا
و کوزه غلیان و میوه خوری و شربت خوری در کمال ظرافت میساخته است و همچنین
از کارخانه چینی سازی نام برده اند که در آن انواع کاسه و قدح و بشقاب ساخته میشد.
مطالب بالا تاچه حد صحیح باشد ما کار نداریم اما اینقدر میدانیم که امروز از آنها
آناری در قم موجود نیست

صنایع فعلی شهر قم و اطراف آن بشرح زیر است

الف صنایع پستی

۱- **قالیبافی** - این صنعت از مدتها پیش در قم دائر بوده و امروز نیز توسعه و رواجی
بسیار دارد قالیهایی قم دارای رنگی ثابت و نقشه ای مطبوع و بافتی محکم و برشته است
که از پنج فرنگهای خوب بافته میشود (قالی خوب در هرگز تا چهل و هشت ردیف بافت
و در هر قدم مربع تا چهل هزار گره دارد)

در قم بالغ بر ۵۰۰ دستگاه کارگاه قالی بافی دائر است. بعضی از کارگاهها ابریشم
خالص کار میکنند و نمونه های خیلی نفیس و زیبا از قبیل قالی دو روبه میبافند
قالی دورویه شاید در تاریخ قالیبافی بی سابقه باشد و تفصیل آن این است که در دو
سمت کارگاه دودسته کارگر می نشینند و باد و نقشه جداگانه يك قالی میبافند. این نوع
قالی خیلی بدیع و بمصرف برده سالونهایی خیلی آبرومند میرسد در بعضی از دهات هم
اخیراً تعلیم و بافت قالی رواج یافته که ذکر آنها گذشت

۲ کرباس - کرباس بافی نیز در قم معمول و کرباس نمره ۱۲ قم در تمام ایران شهرت دارد

در پائین شهر قم زنهار در خانه ها کارگاههایی دارند و بیافت کرباس مشغولند و اغلب نخ آنرا نیز خودشان با چرخه میریسند

۳ ارمک و متقال - در بازار و بعضی نقاط دیگر شهر قم کارگاههایی برای بافت ارمک و متقال دائراست و عده ای بیافت آنند و اشتغال دارند

۴ شیشه گری - قم برعکس آنچه شهرت دارد يك کارخانه شیشه گری بیشتر ندارد که آنهم بعضی از اوقات کار نمیکند

۵ ظروف سفالین - قم دستگاه کوزه گری و سفالین سازی متعدد دارد و انواع ظروف و گلدان منقش در آنها ساخته میشود و خریداران آنها زوارها و مسافران خارجند

۶ زرگری - طلاهای قم از لحاظ خوبی جنس معروف است و سر آن این است که چون آب قم دارای املاحی است که طلاهای کمتر از عیار ۱۷ را زود سیاه میکند ناچار زرگرها باید طلاهایی کار کنند که عیارش بیش از این میزان باشد

قم مغازه زرگری متعدد دارد و لسی فرم و شکل مصنوعات آنها بیایه تهران نمی رسد

۷ سماور سازی - در قم چند مغازه سماور سازی دائراست که مصالح و جنس کار خود را از اصفهان وارد میکنند

۸ گیوه چینی - گیوه چینی و تهیه تخت گیوه در قم و اطراف معمول و نوع آن از انواع خوب است

۹ آئینه سازی - آئینه سازی و جیوه کاری و ساخت آئینه های منقش اخیراً در قم دائر شده و در حال تکامل است مشتریان این قبیل آئینه ها اغلب دهنشین ها و طبقات دوم و سوم شهرستانهای جنوبی ایرانند

۱۰ نمدمالی - نمدمالی نیز از مدت ها پیش در قم سابقه داشته و انواع کلاه های نمدمالی خوب ساخته میشود

۱۱ مبل سازی و نجاری و آهنگری و مسگری - این صنایع نیز بنوبه خود در قم واجد اهمیتند مخصوصاً مبلهایی که اخیراً در قم ساخته میشود دست کمی از مبل های خوب تهران ندارد زیرا مصالح چوبی آن خیلی خوب و حتی چوب گردو برای این

مصرف از قم به تهران میبرند

۱۲- حلویات- صنایعی که تاکنون نام بردیم در قم خصوصیت ممتازی که سایر شهرستانها فاقد آن باشند بغیر از قالی دورویه نداشت اما سوهان پزی قم دارای کیفیتی مخصوص بخود است

و اگر همین کارگر با همین جنس در شهر دیگری باشد ممکن نیست بتواند نظیر این سوهان را بسازد حتی آب هم از قم بردند باز هم موفق نشدند. حقیقت علت این است که آب و هوای قم در پرورش ریشه گندم که اساس این کار است از همه جا مساعدتر و مناسبتر است و امتیاز سوهان قم بر سایر نقاط از این جهت است

علاوه بر سوهان حلویای قم نیز پس از اردکان یزد از همه جا بهتر است و این دو جنس را زوارها و مسافرین خارجی بعنوان ارمغان میخرند و با خود میبرند

۱۳ صابون پزی- قم دارای دو کارخانه صابون پزی است که یکی در محله عربستان و دیگری در باجک قرار دارد و صابونهای خوبی میسازند و قالبهای ریز آن مورد علاقه زوارها و مسافرین خارجی است

ب- صنایع کارخانه

۱- کارخانه ریساف- این کارخانه در ۲ کیلومتری جنوب غربی شهر قم در کنار راه شوسه قم باصفهان قرار دارد از تاریخ نوزدهم بهمن ۱۳۱۴ افتتاح یافت. سرمایه ابتدائیش ۳ میلیون ریال بود و بعداً دو میلیون ریال دیگر بر آن افزوده شد. از این مبلغ دو میلیون ریال خرج بنا و ساختمان و سه میلیون ریال دیگر برای خرید موتور و وسائل دیگر بمصرف رسید. در ابتداء تلسیس بعلت کمی پنبه فقط روزی هشت ساعت کار میکرد و ۱۶۰ بقیچه نخ میداد ولی فعلاً در تمام مدت شبانه روز کار میکند و برق شهر بوسیله این کارخانه و شعبه آن که در خیابان باجک قرار دارد تأمین میشود

این کارخانه دارای ۵۴۰۰ دوك است و قریب ۵۰۰ کارگر در آن بنوبت بکار مشغولند و در هر شبانه روز ۳۰۰ بقیچه نخ نمره ۲۰ میدهد و در اثر جدیت و پشت کار رئیس کارخانه محصولش از مقدار کم باین میزان رسیده و در پنج سال اخیر به نسبت

یکچهارم افزایش یافته است

صاحبان سهام اولیه فقط پنج نفر بودند ولی بعداً اشخاص متفرقه تدریجاً خریداری نموده و صاحب سهام شده اند
کارخانه برق جدید

اخیراً شرکتی در قم برای تأسیس يك کارخانه برق سرمایه ده ملیون ریال از خود اهالی تشکیل و سهامش فروخته شد و مقدمات کار آن فراهم است و شاید در آینده نزدیکی این کارخانه هم افتتاح یابد . این کارخانه علاوه بر تکمیل برق شهر شاید بتواند يك کارگاه صنعتی دیگر هم نیرو بدهد و موسسه ای بر مؤسسات صنعتی شهر بیافزاید

بافندگی طباطبائی - کارخانه کوچکی است که در شمال شهر قم در محل شهرنو واقع است و تا سه سال قبل پتوهای از جنس پتوهای نظامی میبافت و در این موقع ۱۶۰۰۰۰ ریال ضرر کرد ناچار پتو بفافی تعطیل و بحالاجی مبدل شد.

معادن قم

قم دارای چند نوع معدن است که بعضی از آنها تا حال استخراج شده از قبیل سنگ مرمر و سنگ بنا و معدن نمک و مس در کوه مسگران سه کیلومتری جنوب شهر قم سابقاً از این معدن مس استخراج میکردند ولی چون خرجش بیش از دخلش بود (ده ریالی یازده ریال) آنرا ترك کردند . نمک شهرستان هم سنگ و هم کف همیشه مورد استخراج و استفاده بوده است و سنگ نمک یکی از اقلام صادرات قم است .

معدن سنگ مرمر نیز در شهرستان قم موجود و محل عمده آن در قریه سرخه ده خلیجستان و کوه آقا نظر است سنگ سرخه ده دارای رنگ قرمز و بسیار زیبا است يك نوع سنگ سفید که برای حوضهای و ستون بناها خیلی مصرف دارد از مرتفعات نره داغی شش کیلو - متری جنوب غربی شهر قم استخراج میشود

از معادن دیگر قم خاک چینی در علی آباد و خال اعاب چینی در نزدیکی منظر به قلیاب و گل سرشور در اغلب جاها قابل ذکرند

معادن نفت - محل نفت در زمینهای دوران سوم است بهمین جهت وجود معادن نفت در زمینهای اطراف قم حدس زده میشود

در سال ۱۳۱۴ و ۱۳۱۵ مهندسين آلمانی بدستور شاه فقیه در دامنه کوه ...
برای تحقیق شروع بکار کردند و حتی ۲۴ کیلومتر لوله کشیدند و آب شیرین بردند
و نفت قم در مجلس مورد دقت قرار گرفت و پیشنهاد تاسیس شرکتی ملی داده شد و
تا دو سال عبور از اطراف معادن نفت ممنوع بود ولی این تحقیق ادامه نیافت و نیز موقعی
که قنات حاجی یوسف یکی از قنوات شهر را حفر میکردند بجائی رسیدند که آثار
نفت در آن دیده میشد و مجبور شدند که مجری را عوض کنند بنابر این وجود نفت در
اراضی قم مسلم است

در کتاب جغرافیای آقای کیهان و کتاب راهنمای قم و جغرافیا آقای
عباس اقبال فیروزه نیز یکی از معادن قم بشمار آمده است ولی در محل هر قدر تحقیق
شد کسی از این معادن نه در قم و نه در بخشهای تابعه نشانی نداد

سوم تجارت

بشرحی که در قسمت زراعت بیان کردیم قم محصول زراعی عمده ای برای
صادرات ندارد مگر کمی جو که اغلب بکاشان و تهران صادر میشود و مقداری لوبیا و کمی
نخود که بتهران فرستاده میشود

از میوه هم آنچه رقم صادرات را تشکیل میدهد انار و انجیر و آلوچه و بادام و
گردو و فندق است

از محصولات صنعتی صادره قالی و کرباس و متقال و از مك و ظروف سفالین و شیشه ای
و آئینه و صابون و حلویات و نخ است

دیگر از صادرات قم پنبه و پوست خاصه پوست بره و کسرك اهمیت

دارند . از واردات عمده قم گندم و برنج و پارچه است قم ذغال بحد کافی دارد
و مقداری نیز هر سال ذغال جنگلی از دورود وارد میکنند .
معاملات قم با شهرستانهای مجاور خاصه با تهران است و تجار بازار اغلب متاع خود
را از بازار تهران وارد میکنند .

خاتمه

جدول زیر فهرستی است از اسامی مندرجه در جغرافیا بترتیب حروف تهجی که بمنظور تسهیل در پیدا کردن آنها از روی نقشه شهرستان قم که ضمیمه این کتاب است و همچنین یافتن تفصیل آنها در صفحه مربوطه تنظیم شده است

جای هر اسم در محل برخورد دو ستون عمودی واقعی نقشه مطابق حروفیکه در این جدول درستون ۶ و ۷ جلوی آن نوشته شده واقع است

ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۱	آغلك	ده	خلیجستان	۸۳	س	ض
۲	آقا نظر	کوه	"	۶۶	ن	ش
۳	آمره	ده	"	۸۴	ف	خ
۴	آهو	کوه	"	۶۷	س	خ
۵	ابر جس	ده	قمستان	۱۰۲	ط	ت
۶	احمد آباد	ده	خلیجستان	۸۳	ن	ذ
۷	اسفید	ده	"	۸۳	ن	ض
۸	اشتریه	ده	"	۸۳	م	ض
۹	البرز	ده	قمرود	۹۸	ز	ض
۱۰	الکان	ده	خلیجستان	۸۳	ع	ذ ض
۱۱	امیر آباد	ده	"	۸۳	ع	ت

ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۱۲	امین آباد	ده	قمرود	۹۸	ح	لا
۱۳	انار بار	رود	"	۶۸	و	ظ
۱۴	انانجرد	ده	خلیجستان	۸۴	س	ت
۱۵	انجیله	ده	"	۸۴	ف	ض
۱۶	باغک	ده	"	۸۴	م	خ
۱۷	بشارت آباد	ده	"	۸۴	ن	ت
۱۸	بنابر	ده	"	۸۴	س	ض
۱۹	بیزک	ده	اراضی	۱۰۶	ک	ش
۲۰	بیدهند	ده	قہستان	۱۰۲	ط	ش
۲۱	بیدهند	رود	"	۹۶	ط	ت
۲۲	بیرقان	رود	"	۶۸	ز	ت
۲۳	پالاندوز	ده	خلیجستان	۸۴	م	شخ
۲۴	پهلوان آباد	ده	اراضی	۱۰۶	ک	ش
۲۵	تاج خواتون	ده	خلیجستان	۸۵	م	خ
۲۶	تخت سرخوس	کوه	قہستان	۶۶	ط	ر
۲۷	تفرش	کوه	خلیجستان	۶۷	ف	ذ
۲۸	تیرہ	ده	قہستان	۱۰۲	ح	ش
۲۹	تیرہ	کوه	قہستان	۶۸	ز	ش
۳۰	جربک آقاج	ده	خلیجستان	۸۵	ف	ص
۳۱	جمزقان	ده	"	۸۵	س	ض

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۳۲	جمکران	ده	بخش مرکزی	۸۰	ز	ذ
۳۳	جنت آباد	ده	قنوات	۹۳	ه	خ
۳۴	جنداب	ده	قهستان	۱۰۲	ظ	ث
۳۵	جنداب	ده	خلیجستان	۸۵	م	ث خ
۳۶	جوزه	ده	"	۸۵	ع	خ
۳۷	چاله گنبد	ده	اراضی	۱۰۶	ی	ت
۳۸	چا هك	ده	خلیجستان	۸۵	س	ظ
۳۹	چشمه علی	ده	اراضی	۱۰۶	ل	ت
۴۰	چم عسکر آباد	ده	قمرود	۹۸	و	ظ
۴۱	چوبانك	ده	خلیجستان	۸۵	ع	ذ
۴۲	حاجی آباد	ده	اراضی	۱۰۶	ل	ش
۴۳	حاجی آباد	کوه	اراضی	۶۷	ك	ش
۴۴	حاجی آباد آقا	ده	قنوات	۹۴	ز	د
۴۵	گائینیه	ده	قمرود	۹۸	ط	غ
۴۶	لکها	ده	قنوات	۹۴	و	ذ
۴۷	مسيله	ده	قمرود	۹۸	ب	غ
۴۸	حسن آباد	ده	خلیجستان	۸۵	س	ذ
۴۹	حسن آباد	ده	قنوات	۹۴	و	ذ
۵۰	حسین آباد	ده	اراضی	۱۰۶	م	ش
۵۱	گائینیه	ده	قمرود	۹۸	ط	ظ

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	مجل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۵۲	حسین آباد میش مست	ده	قنوات	۹۴	ب	ث
۵۳	حصار سرخ	ده	اراضی	۱۰۶	ل	ت
۵۴	حصار شنه	ده	قنوات	۹۴	د	خ
۵۵	خاوه	ده	قهستان	۱۰۲	ح	ش
۵۶	خد بجه خاتون	ده	اراضی	۱۰۶	ی ک	ث
۵۷	خرآب	ده	خلجستان	۸۵	ع	ث
۵۸	خرکشمه	کوه	•	۶۶	س	ث
۵۹	خضر	•	بخش مرکزی	۶۷	ح	ذ
۶۰	خلج آباد	ده	اراضی	۱۰۶	ک	ث
۶۱	خلج آباد	ده	قنوات	۹۴	ج	ذ
۶۲	خلیل آباد	مزرعه	اراضی	۱۰۶	م	ش
۶۳	خور آباد	ده	قهستان	۱۰۲	ز	خ
۶۴	خوراک آباد	ده	خلجستان	۸۶	ص	ث
۶۵	دستجرد	ده	خلجستان	۸۶	ع	خ
۶۶	دستجرد	ده	قهستان	۱۰۲	ح	ش
۶۷	دولت آباد	ده	خلجستان	۸۶	م	ض
۶۸	دولت آباد	ده	قنوات	۹۴	د	ض
۶۹	دوبرادران	کوه	مرکزی قم	۶۷	ح	ذ
۷۰	دو چاه	ده	قمرود	۹۸	ی	ض
۷۱	دیزار	ده	قمرود	۹۹	ل	ض

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۷۲	دیزبجان	ده	خلیجستان	۸۶	م	ث
۷۳	راوه	کوه	اراضی	۶۷	م	ت
۷۴	راهجرد	ده	خلیجستان	۸۶	ن	ت
۷۵	رحمت آباد	ده	قمرود	۹۹	ح ط	ظ
۷۶	رزبند	ده	خلیجستان	۸۶	ن	خ
۷۷	رستگان	ده	د	۸۶	ع ف	ذخ
۷۸	رضا آباد	ده	قمرود	۹۹	ط	ظ
۷۹	زاغه	رود	خلیجستان	۶۷	ك	خ
۸۰	زالون آباد	ده	قنوات	۹۴	ج	خ
۸۱	زواربان	ده	خلیجستان	۸۶	ن	ث
۸۲	زواربان	کوه	د	۶۷	ن	ث
۸۳	زیزگان	ده	د	۸۷	ف	خ
۸۴	ساق آباد	ده	قنوات	۹۵	ز	ث
۸۵	ساوه	رود	قمرود	۶۷	وز	ظ
۸۶	سراجہ	ده	قنوات	۹۵	ه	ذ
۸۷	سرخه ده	ده	خلیجستان	۸۷	ع	ث
۸۸	سرخه ده	کوه	خلیجستان	۶۷	ع	ث
۸۹	سرفجکان	ده	خلیجستان	۸۷	م	ث
۹۰	سرهرود	ده	خلیجستان	۸۷	ف	ث
۹۱	سمید آباد	ده	خلیجستان	۸۷	ن	ث

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۹۲	سفت	ده	خلیجستان	۸۷	ن	ذ
۹۳	سفیداله	ده	»	۸۷	ن	ذ
۹۴	سفید کوه	کوه	قمرود	۶۷	ح	غ
۹۵	سناوند	ده	خلیجستان	۸۷	س	خ
۹۶	سنبگان	ده	»	۸۸	س	خ
۹۷	سنبگان	رود	»	۶۸	ن	خ
۹۸	سنبگان	کوه	»	۶۷	س	ث
۹۹	سنگ تراش-۱	ده	قنوات	۹۵	و	ذ
۱۰۰	سولقان	ده	خلیجستان	۸۸	ن	ض
۱۰۱	سیاه کوه	کوه	قمرود	۶۷	ز	غ
۱۰۲	سیرو	ده	قهستان	۱۰۲	ح	ت
۱۰۳	سیف آباد	ده	قمرود	۹۹	ه	ض
۱۰۴	شادقلی	ده	بخش مرکزی	۸۱	ح	ذ
۱۰۵	شاه آباد	ده	قنوات	۹۵	و	ذ
۱۰۶	شاهجرد	ده	قمرود	۹۹	ط	غ
۱۰۷	شاهجرد	کوه	قمرود	۶۷	ط	غ
۱۰۸	شاه جعفر	ده	مرکزی قم	۸۱	ط	ذض
۱۰۹	شاه جمال	کوه	»	۶۷	ط	ذ
۱۱۰	شاه اسماعیل	ده	قهستان	۱۰۳	ز	ش

ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۱۱۱	شریف آباد	ده	قمرود	۹۹	و	ض
۱۱۲	شکاربند	کوه	خلیجستان	۶۷	ع ف	ذ
۱۱۳	شمس آباد	ده	قنوات	۹۵	و	خ
۱۱۴	دکائینیها	ده	قمرود	۹۹	ط	غ
۱۱۵	د ناصری	ده	قنوات	۹۵	ز	خ
۱۱۶	شوراب	ده	خلیجستان	۸۸	ل	خ
۱۱۷	شیرین باغ	ده	اراضی	۱۰۶	ل	ت
۱۱۸	صالح آباد	ده	خلیجستان	۸۸	ع	ت
۱۱۹	صرم	ده	قهستان	۱۰۳	ز	ث
۱۲۰	صفر آباد	ده	قمرود	۹۹	و	غ
۱۲۱	طایقان	ده	اراضی	۱۰۷	ی	ث
۱۲۲	طارخوران	ده	خلیجستان	۸۸	م	ض
۱۲۳	طرلاب	ده	د	۸۸	ل	خ
۱۲۴	طفرود	ده	د	۸۸	ل	ض
۱۲۵	د	رود	د	۶۷	م	ض
۱۲۶	طینوج	ده	د	۸۸	س	خ
۱۲۷	عشرت آباد	ده	اراضی	۱۰۷	ل	ر
۱۲۸	علی آباد	ده	قهستان	۱۰۳	ی	ش
۱۲۹	عنایت بك	ده	خلیجستان	۸۹	م	ث
۱۰۳	عیسی آباد	ده	د	۸۹	س	خ

ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۱۳۱	فتح آباد	ده	قنوات	۹۵	ه	ذ
۱۳۲	فتوس	کوه	خلجستان	۶۷	ف	ض
۱۳۳	فرج آباد	ده	قمرود	۹۹	د	ظ
۱۳۴	فرج آباد	ده	قنوات	۹۵	و	ذ
۱۳۵	فردو	ده	قهستان	۱۰۳	ح	ش
۱۳۶	فردو	کوه	قهستان	۶۷	ح	ر
۱۳۷	فوجرد	ده	خلجستان	۸۹	ف	خ
۱۳۸	قاضی سفلی	ده	"	۸۹	م	خ
۱۳۹	قاضی علیا	ده	"	۸۹	م	خ
۱۴۰	قاهان	ده	"	۸۹	س	ض
۱۴۱	قاهان	رود	"	۶۷	ع	ض
۱۴۲	قبادبرن	ده	قهستان	۱۰۳	ح	ت
۱۴۳	قراسو	ده	خلجستان	۸۹	م	ث
۱۴۴	قلعه چم	ده	اراضی	۱۰۷	ك	ت
۱۴۵	سلطان باجی	ده	قمرود	۹۹	و	ض
۱۴۶	قلعه صدري	ده	مرکزی قم	۸۱	ط	ض
۱۴۷	قم	شهر	"	۸۵	ح	ذ
۱۴۸	قمرود	ده	قمرود	۹۹	ه	ض
۱۴۹	قنبر علی	ده	"	۱۰۰	د	ض
۱۵۰	کاج	ده	"	۱۰۰	ج	غ

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون غمودی	ستون اوقی
۱۵۱	کارووانسراسنک	ده	قمرود	۱۰۰	ی ک	ض
۱۵۲	کاسوا	ده	خلیجستان	۸۹	ع	ض
۱۵۳	کردیجان	ده	"	۹۰	ص	ث
۱۵۴	کرمجگان	ده	قمرستان	۱۰۳	ط	ش
۱۵۵	"	کوه	قمرستان	۶۷	طی	ش
۱۵۶	کریم آباد	ده	قنوات	۹۶	و	خ
۱۵۷	کلاغ نشین	ده	خلیجستان	۹۰	ن	ض
۱۵۸	کندرود	ده	"	۹۰	س	ذ
۱۵۹	"	کوه	"	۶۷	س	ذ
۱۶۰	کوشک	ده	"	۹۰	ع	ث
۱۶۱	کوه نمک	کوه	قمرود	۶۷	ی	ظ
۱۶۲	"	"	قنوات	۶۷	ج	ذ
۱۶۳	کپک	ده	قمرستان	۱۰۴	ح	ت
۱۶۴	کیاب	ده	خلیجستان	۹۰	س	ذ
۱۶۵	گرنگان-۱	ده	خلیجستان	۹۰	م	ث
۱۶۶	گل تپه	کوه	قمرود	۶۷	و	غ
۱۶۷	گلستان	ده	خلیجستان	۹۰	م	ذ
۱۶۸	گلستان	کوه	خلیجستان	۶۷	م	ذ
۱۶۹	کنجه	ده	قمرود	۱۰۰	ح	ظ

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۱۷۰	گیو	ده	خلیجستان	۹۰	س	خ
۱۷۱	لنجرود	ده	قنوات	۹۶	ز	خ
۱۷۲	مبارك آباد	ده	قنوات	۹۶	ز	ذ
۱۷۳	مجد آباد	ده	اراضی	۱۰۷	ل	ش
۱۷۴	محمد آباد	ده	قمرود	۱۰۰	د	غ
۱۷۵	محمد آباد	ده	قنوات	۹۶	د	خ
۱۷۶	محمد آباد	کوه	قمرود	۶۷	ه	غ
۱۷۸	محمد بیك	ده	خلیجستان	۹۰	م	خ
۱۷۷	محمود آباد	مزرعه	اراضی	۱۰۷	ك	ش
۱۷۹	مراد آباد	ده	قنوات	۹۶	و	ض
۱۸۰	مزرعه نو	ده	خلیجستان	۹۰	ف	ت
۱۸۱	مظفر آباد مسیله	ده	قمرود	۱۰۰	ج	غ
۱۸۲	ملك آباد	ده	"	۱۰۰	و	ض
۱۸۳	ملك قلعه	ده	"	۱۰۰	و	ض
۱۸۴	منصور آباد	ده	خلیجستان	۹۱	س	خ
۱۸۵	موجان	ده	"	۹۱	ع	ث
۱۸۶	موشکیه	ده	"	۹۱	س	ض
۱۸۸	مؤمن آباد	ده	قنوات	۹۶	ه	ذ
۱۸۷	مهر زمین	ده	خلیجستان	۹۱	ف	ظ
۱۸۹	میر آباد	ده	قمرود	۱۰۱	ه	ظ

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۱۹۰	میم	ده	قہستان	۱۰۴	ح	ت
۱۹۱	ناہ	ده	خلجستان	۹۱	س	ذ
۱۹۲	•	رود	خلجستان	۶۸	ع	ذ
۱۹۳	•	کوه	خلجستان	۶۷	ع	ذ
۱۹۴	نرہ داغی	کوه	مرکزی قم	۶۷	ح	خ
۱۹۵	نواران	ده	قنوات	۹۸	د	ذ
۱۹۶	نور آباد	ده	خلجستان	۹۱	ن	ذ
۱۹۷	نویس	ده	خلجستان	۹۱	ع	ض
۱۹۸	نیچہ	ده	خلجستان	۹۱	م	خ
۱۹۹	نیزار	ده	اراضی	۱۰۷	ل	ش
۲۰۰	نیمرور (۱)	رود	خلجستان	۶۸	ن	خ
۲۰۱	والیچرد	ده	قنوات	۹۷	و	ذ
۲۰۲	ورجان	ده	قہستان	۱۰۴	ح	ث
۲۰۳	ورزنہ	ده	خلجستان	۹۱	س	خ
۲۰۴	ورسان	ده	خلجستان	۹۲	ف	ث
۲۰۵	وریج	ده	قہستان	۱۰۵	ح	ش
۲۰۶	وسقونجزد	ده	خلجستان	۹۲	س	ض
۲۰۷	و شاره	ده	خلجستان	۹۲	ع	خ
۲۰۸	وشنوه	ده	قہستان	۱۰۴	ز	ر ش

۱ - همان رود سنجگان است

شماره ردیف	نام	نوع	بخش	صفحه کتاب	محل در نقشه	
					ستون عمودی	ستون افقی
۲۰۹	وشنوه	کوه	قهبستان	۶۷	ز	ر
۲۱۰	ونارج	ده	اراضی	۱۰۷	طی	ث
۲۱۱	ونان	ده	خلجستان	۹۲	ف	ض
۲۱۲	هزارآباد	ده	خلجستان	۹۲	ص	ث
۲۱۳	یزدان	کوه	قمرود	۶۷	ی کل	ذ
۲۱۴	یکه باع	ده	خلجستان	۹۲	ن	خ

تذکار و اعتذار

تاکنون تحقیقات جغرافیائی کامل از شهرستانها و نقاط مختلفه کشور ایران آنطور که در ممالك راقیه معمول است بعمل نیامده و کتابی که شامل کلیه اطلاعات جغرافیائی کشور باشد تدوین نشده است و این خود یکی از نقصهای فرهنگی ما است. بهترین کتابی که در این موضوع تألیف یافته کتاب جغرافیای آقای کیهان است که در نوع خود بی نظیر است ولی همین کتاب در باره شهرستان قم بیش از چهار یا پنج صفحه مطالب ندارد بنابر این برای تهیه جغرافیای شهرستان قم تقریباً هیچگونه سند و مدرک مکتوب در دست نبوده و آنچه در این مختصر بنظر خوانندگان محترم میرسد مطالبی است که با تحمل زحمات بسیار و صرف هفت ماه وقت تهیه و تدوین شده است و چون این مختصر در این رشته اولین تحقیقی است که بعمل آمده است لذا شاید از سهو و نسیان خالی نباشد و از منتقدین بی نظر متعنی است نواقصی را که مشاهده میفرمایند با تذکر آن برای جانب منت بگذارند.

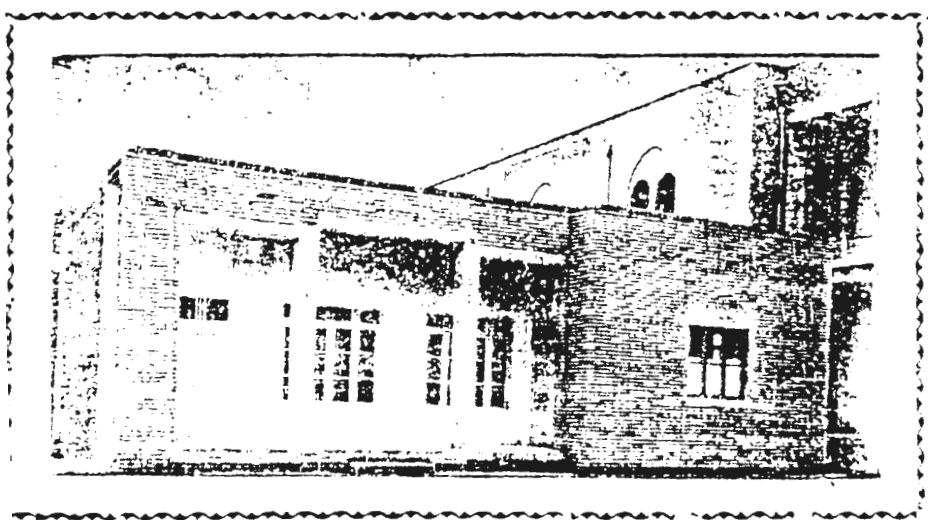
در عین حال باره اطلاعات از جغرافیای آقای کیهان و کتاب راهنمای قم و جغرافیای آقای اقبال و تاریخ قم اقتباس شده است
آمار نفوس مطابق دفاتر اداره آمار و آمار کشاورزی مطابق دفاتر اداره کشاورزی و آمار دامها مطابق دفاتر اداره دامپزشکی است و بعضی اطلاعات مفید نیز از ستاد ارتش کسب شده

نقشه شهرستان قم تقریباً از روی بیست قطعه نقشه‌های مختلف از نقشه‌های ستاد ارتش و جغرافیای آقای کیهان تهیه شده و چون چند ده از دهات بخش قنوات در هیچیک از نقشه‌های نامبرده نبوده لذا فواصل آنها نسبت بهم و نسبت بشهر قم و جهة

هر يك تحقيق و بادقتهای لازمه محل آنها تعيين و بنقشه نقل گردید.
قسمتی از نقشه شهر قم (از جنوب قم تا رودخانه) از روی نقشه بزرگ شهرداری
اقتباس شده بقیه که عبارت از تمام شهر نو و محله صفائیه و جوی شور و قسمتی از باجک و
خیابان ارم باشد از محل نقشه برداری و بنقشه اصلی نقل گردید.

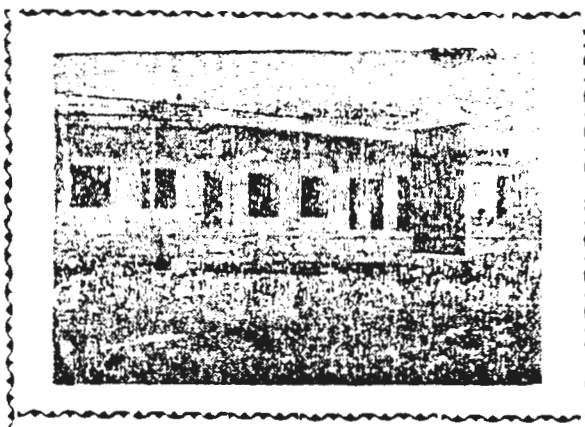
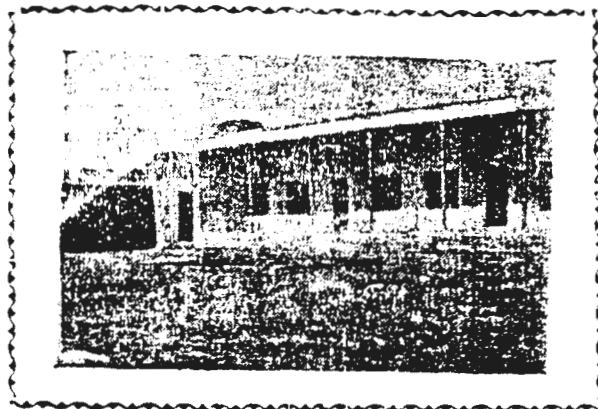
حسین گریهان قم خرداد ۱۳۲۸

بهداری آموزشیگاهها که در سال ۱۳۲۷ ساختمان آن

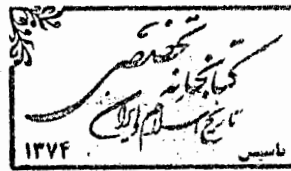

شروع و پایان یافته است

دبستان علوی و شماره
که ساختمان آن در سال ۱۳۲۷

شروع و پایان یافته است

فهرست مندرجات کتاب قم را بشناسید

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
مقدمه	۳	تاریخچه کنبند و مرقد مطهر	۵۰
چند نظر اصلاحی کشاورزی	۷	حضرت معصومه (ع)	
اصلاحات اساسی	۱۳	دانشمندان و رجال قم	۵۱
مواقع قشلاقی	۱۴	شهرستان قم از نظر معرفت الارضی	۵۹
مبارزه با نقل کشی	۱۷	جغرافیای شهرستان قم	۶۵
قسمت دوم آبیاری	۲۴	سازمان اداری قم	۸۵
طرق تأمین آب برای قم	۲۸	بخش حومه قم	۹۳
تاریخچه قم	۳۶	بخش قهستان	۱۰۱
وضع قم از زمان قاجاریه ببعد	۴۴	بخش اراضی کنار رودخانه	۱۰۵
بناهای تاریخی قم	۴۹	اوضاع اقتصادی قم	۱۰۷

خواهشمند است قبل از مطالعه اغلاط ذیل را در کتاب تصحیح فرمائید

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱۳	۱۲	۱۳۲۸	۱۳۲۷
۳۶	۱۴	قریسین	قرمیسین
۳۶	۱۹	توجه	با توجه
۳۷	۲	از نامه‌های	دقت در نام
۳۷	۱۵	قبرستان	قبرستان
۳۷	۲۵	گردیدند	گرویدند
۳۹	۷	اشعریها	اشعریها
۳۹	۱۸	بعضی از شعرا	بعضی از اشعار که شعراء
۳۹	۲۴	دژ	دز
۴۱	۴	این قتل عام و قتل	این قتل عام و قتل عام
۴۳	۱	قرن	قرون
۴۳	۴	دیگران	دیگر
۴۵	۷	باز	بازار
۴۵	۸	خیانی	خیابانی
۴۵	۱۹	دبیرستان	دبیرستانی
۴۶	۱	شش کلاس بعرض	شش کلاس هر يك بعرض
۴۶	۱۱	ساختمان	ساختمان
۴۶	۱۸	انار بار اراضی	انار اراضی
۴۷	۱	(در سال ۹۴ هجری)	(در سال ۹۴ هجری)
۵۳	۱	قناعت طبع	مناعت طبع
۵۵	۱۵	همچنین در سال	در سال
۶۶	۳	فشافویه قریه بخش	فشافویه بخش ری

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۷۴	۳	تامتهای ۱۰ درجه	تامتهای ۱۰ درجه
۷۵	۱۴	۳۴ درجه و ۳۷ دقیقه	۳۴ درجه ۳۸ دقیقه
۷۶	۱۶	بمتهای ۱۰ درجه	بمتهای ۱۰ درجه
۷۷	۲۵	مشهور بثل نو	مشهور بیل نو
۸۹	۱۷	توستانهای فراوان و معروف	توستانهای آن فراوان و معروف است
۸۹	۱۸	صندوق	صندوق
۹۰	۱	صندوق پستی	صندوق پستی است
۹۱	۱۵	در این آبادی	از این آبادی
۹۳	۳	ورجه	درجه
۹۷	۱۴	۲۴ درجه	۳۴ درجه
۹۷	۱۵	از عرض شمالی	عرض شمالی
۱۰۰	۱۷	مظفر آباد غیر از این مظفر آباد است	مظفر آباد غیر از این مظفر آباد است